

שנות המלחמה

מתוך האוטוביוגרפיה של וויל ווסטרוויל

על מהלך מלחמת העולם השנייה קיימים כל כך הרבה ספרים שנותנים פרטים מדויקים ומפורטים הרבה יותר מכפי שאני אוכל לתת אי-פעם, על כן לא אסתכן בכך. בנוסף לכך יש להתחשב בעובדה שבגלל הכליאה שלי בשנים האחרונות של

המלחמה שכחתי דברים רבים, ועל כן אינני ערבה לאמיתות בכל הקשור לעובדות ולסדר האירועים.

בימים הראשונים של המלחמה הכנו יופ ואני, ביחד עם יאן ון-סטולק (Jan van Stolck), מכתב חוזר שבו קראנו לכל אדם להיות ערני ולעולם לא להשתכנע מהבטחות יפות שהגרמנים עשויים לתת. מובן שהחוזר הזה יכול היה להגיע למתי מעט אנשים, אבל עבורנו זה היה אמצעי הביטוי היחיד שהיה לנו ברגע זה.

הנוכחות של הגרמנים הייתה בהתחלה בולטת מאוד לעין, אך עדיין לא חשנו אותה ממש. הצעדים שהם נקטו, ושבעיקר כווננו נגד היהודים, לא פורסמו כולם ביחד. לו היו עושים זאת, הייתה ההתנגדות האוכלוסייה לכך גדולה פי כמה. אבל, כאמור, האיסורים הגיעו טיפין טיפין.

בנוסף לכך, מיד אחרי הכיבוש הוגבל חופש הביטוי. הצעירים של היום יתקשו להבין מה זה אומר, שהעיתון ייתן לך מהיום למחר מידע שונה לחלוטין, כלומר רק הודעות שהגרמנים הסכימו לפרסם אותן. עקב כך לא פורסמו עוד מכתבים מהקוראים או חוות דעת ביקורתיות של מערכות העיתונים, ואותו הדין חל כמובן גם על הרדיו.

אתן כאן כמה דוגמאות של הטקטיקה השפלה של הגרמנים כלפי היהודים, ושל התגובות הפשוטות של הולנדים לא-יהודיים.

נאסר על היהודים לטייל בפארקים. התגובה: נכון, זה עצוב, אבל לא נורא; אנחנו נמשיך לטייל בפארקים.

נאסר על היהודים לבקר בבתי קולנוע ובתיאטרונים. התגובה: זה נורא, אבל אנחנו... (ראה לעיל).

נאסר על היהודים להיכנס לבריכות שחייה. התגובה: ראה לעיל.

נאסר על היהודים להשתמש בתחבורה הציבורית ולהיכנס לבתי-קפה ולמסעדות... והייתי יכולה לציין עוד הרבה דברים נוספים.

על ידי הצעדים האלה הושפלו היהודים והפכו לאזרחים סוג ג', שעה שההולנדים האחרים הועמסו ברגשות אשם, שמהם הם ניסו להתחמק באמצעות הסברים שכלתניים שונים. מוטב היה – וליופ ולי זה היה דבר מובן מאליו – להרגיש סולידריות עם האזרחים היהודיים שלנו; על כן גם אנחנו לא ביקרנו עוד בבתי קולנוע, בקונצרטים או בבריכות שחייה. זה נראה צעד זניח, אך לא כך הוא. אם אתה עושה צעד ראשון לכיוון ההסתגלות, קל הרבה יותר לעשות גם את הצעד השני והשלישי באותו כיוון.

יהודים פוטרו מתפקידים רבים, ובעסקים היהודיים מונו "מיופי כוח". כך הודק חבל התלייה עוד ועוד.

עם הצו שעל כל אדם לשאת איתו תעודת זהות, התבררה ביתר בהירות המטרה הסופית של הנאצים. כיוון שבתעודות הזהות של היהודים הודפסה אות J גדולה (של Jood, יהודי) שקשה מאוד היה להסיר אותה, נעשתה הפרדה בין שתי קבוצות הולנדים; זה הקל על מלאכת הפיקוח של הגרמנים ופירושו בעיקרון גזר דין מוות ליהודים.

ואנחנו עמדנו מנגד, מביטים חסרי אונים למה שקורה לנגד עינינו; טרם ראינו באיזו דרך נוכל לפעול. כאשר, בסוף 1940 תחילת 1941, הוקם ועד שהיה מורכב מיהודים (מגרמניה בעיקר) כדי לסייע לאחיהם בצרה, ניגש לשם יופ מיד כדי להציע את עזרתו. מיואש הוא שב הביתה; הובהר לו בנימה די מתנשאת שהיהודים יוכלו להסתדר היטב בינם לבין עצמם.

נראה שלא היה להם כל מושג לגבי הצפוי להם, או ליתר דיוק: הם למדו לחיות עם ההקנטות וההשפלות היומיומיות, אך לא יכלו לדמיין לעצמם אילו זוועות צופן להם העתיד (אולי מתוך הגנה עצמית לא מודעת).

בפברואר 1941 הגיע השלב שבו כל בתי המלון ובתי הקפה שהיו בבעלות לא-יהודית היו צריכים להצמיד לחזית עסקם שלט ובו "הכניסה ליהודים אסורה".

בנוסף לכך התנהגו הנאצים ההולנדיים (מפלגתם כונתה N.S.B.) ואנשי מחלק ההגנה שלהם (W.A.) בצורה יותר ויותר מתגרה, כאשר הם התהלכו ברחובות אמסטרדם: הם הטרידו יהודים, בתקווה שאלה יתפתו להשתמש באלימות, שכן במקרה הזה הם יכלו בעצמם להשיב בצעדים אלימים של ממש. היהודים אכן התארגנו לקבוצות הגנה, שנעזרו בתושבים לא-יהודיים משכונת יורדאן וה"איים" שבקרבת הנמל.

ב-12 בפברואר סגרו הגרמנים את השכונות היהודיות; זמן קצר לפני כן הוקמה, בפקודת הגרמנים, מועצה יהודית שתפקידה היה לשמש גוף מתווך בין היהודים לנאצים. בהמשך התברר שזאת הייתה טרגדיה, שיהודים היו צריכים להעביר את ההוראות הנוראות ביותר לבני דתם, ומאוחר יותר גם להכין את הרישומות של אלה שיגורשו.

לאחר שבהתנגשות בין אנשי W.A. לבין יהודים נהרג אחד מאנשי W.A., ולאחר שאמוניה הותזה על הגרמנים שפשטו בגלידריה בון-וואוסטראט (Van Woustraat), ניתן היה לצפות לפעולת תגמול חמורה מצד הנאצים. ב-22 וב-23 בפברואר נעצרו באזור יונס דניאל מאיירפליין (Jonas Daniel Meijerplein) ארבע מאות עשרים וחמישה יהודים צעירים וגורשו למחנה הידוע לשמצה מאוטהאוזן (Mauthausen) שבהרי האלפים. שני (!) אנשים שרדו את המחנה הזה. פועלי אמסטרדם זעמו על מה שהם ראו ושמעו, על מה שנעשה ליהודים "שלהם". ב-25 בפברואר הייתה שביתה שבה התחילו צוותי העבודה של החשמלית שבבוקר לא הפעילו את החשמליות, ואליהם הצטרפו עד מהרה פועלים ממפעלים עירוניים אחרים, עובדי משרד ומוכרים בחנויות. יש להניח שלכולם זה נתן תחושת שחרור, שסוף כל סוף הם ביטאו בפומבי את סלידתם מהגרמנים. שביתה זו שימשה תמריץ עצום ליהודים: הם היו בכל זאת הולנדים, כמו השובתים! השביתה פשטה לזאנדם (Zaandam) והילברסום (Hilversum), אבל אז באו צעדי הענישה: חמישה אנשים נורו למוות ועל אמסטרדם הוטל קנס של חמש-עשרה מיליון גילדן.

באפריל 1942 הצטוו היהודים לענווד את הטלאי הצהוב במקום בולט על בגדיהם, לציון יהדותם. עונש זה מימי הביניים היה משפיל מאוד: להלך ברחובות מסומנים כבהמות לא היה עניין קל. צעירים לא-יהודיים רבים הכינו לעצמם גם הם טלאי צהוב וכמה מהם נעצרו בשל כך, כמו רומואלדה ון סטולק (Romualda van Stolk) וחרדה לוף (Gerda Loeff) (שתי עובדות של הוורקפלאץ), שנכלאו למשך כמה ימים בבית הסוהר באמסטלווינסווק (Amstelveenseweg). שמתם לב, בוודאי, שאני כותבת כמעט רק על אמסטרדם. רוב יהודי הולנד התגוררו בעיר זו, הם קראו לה מוקום (Mokum, מהמילה העברית "מקום") והשפה שם הייתה שזורה במילים עבריות ויידישאיות. כמי שנולדה באמסטרדם חשתי סולידריות עם מה שקרה שם. אבל כמובן שגם בערים ובכפרים אחרים היו קהילות יהודיות, גדולות וקטנות.

באביב החלו הגרמנים לרכז את היהודים מערי השדה באמסטרדם; בסוף יוני היו התוכניות להעברתם למחנות (שהוצגו כמחנות עבודה בגרמניה) מוכנות. הכוונה הייתה לשלוח את היהודים תחילה לווסטרבורק (Westerbork), מחנה עבודה הולנדי לשעבר, ומשם הלאה למחנה עבודה בגרמניה (למעשה למחנה השמדה בפולין). היה עליהם להפריד את המטען שלהם לשניים: לחפצים הגדולים, כמו שמיכות, בגדים חמים וכדומה, שהיה צריך להצמיד עליהם תווית ונאמר שהם יישלחו ישירות לגרמניה, ולמטען קל, כולל מזון לכמה ימים, שהם יכלו להביא בעצמם לווסטרבורק. כל זה עורר בקרב היהודים את האמונה, שהם אכן ילכו לעבוד בגרמניה. במודעות הפרסומת בעיתונים הופיע היצע גדול של תרמילי גב, כאילו מדובר בטיול מחנאות נחמד.

חיי היהודים הפכו לסיוט. החל מסוף יולי 1942 המתינה כל משפחה יהודית אחרי שמונה בערב במתח פן ישמעו רכב ברחוב ופן יצלצלו בדלת.

גם אנחנו, הלא-יהודים, הרגשנו חסרי אונים.

בתחילת יולי יצאנו יופ ואני, עם שלושת ילדנו וכיתה שלמה של בית הספר מונטסורי, לקייטנת מחנאות במשק חקלאי בכפר אירבייק (Eerbeek). אחרי

שבוע הבאנו את התלמידים חזרה לרוטרדם; לילדים שלנו הרשו לישון לילה אחד בבית האיכר. היינו אמורים לשוב למחרת בבוקר ולבלות את השבועיים הנותרים של החופשה ביחד איתם.

לאחר שהעברנו בתחנה את התלמידים לידי הוריהם, חשבנו שלא יהיה בזה הרבה טעם אם נלך לביתנו בפליינווך שהוא ריק ומאובק ובנוסף לקנות ולבשל אוכל. החלטנו לחפש בית מלון קטן בקרבת התחנה, אבל קודם כל רצינו עוד קצת לטייל, כי היה עוד לפני חמש וחצי. כך הגענו לרחובות שכפי הנראה גרו בהם יהודים רבים שזה עתה קיבלו צו להתייצב למחרת בתחנת הגירוש. בכל מקום עמדו אנשים בקבוצות, בוכים, מתייעצים עם השכנים מה הכי כדאי לקחת איתם. ילדים קטנים נצמדו להוריהם, כמו חיות קטנות. חשנו מיוסרים עד לעומק לבנו והמשכנו בדרכנו מבלי לדבר. מובן שעכשיו לא יכולנו אלא לשוב לביתנו, וחצי שעה לאחר מכן עמדנו לפני סף הדלת שלנו בפליינווך. הכניסה לבתים האלה הייתה דרך מדרגות אבן שהובילו למשטח קטן מוקף בארבע דלתות. בפנים היינו צריכים לעלות עוד מדרגות כדי להגיע לשתי הקומות שלנו. לאחר שפתחנו את דלת ביתנו הופיע לפתע ראש מעל פיר המדרגות ששאל אותנו בשקט: "האם אתם משפחת וסטרוויל?" "כן, מי את?" עלינו למעלה ושם ראינו אישה כבת חמישים, שסימנה לנו להיכנס פנימה. בפנים ישבו בעלה ובתה בת התשע-עשרה הסתבר שהם המתינו כבר כעשרה ימים לשובנו. חברתי טינה סחבור, שלה היה מפתח לבית שלנו, הביאה אלינו את בני משפחת כהן מאמסטרדם, שהמתינו לצו התייצבות מהגרמנים. טינה הבטיחה לקחת אותם מאיתנו אחרי יומיים ולהביא אותם לבליה, אולם קודם היא הייתה צריכה להביא עוד זוג אל מעבר לגבול. אבל טינה - כפי ששמענו מאוחר יותר - נתפסה ונכלאה. ועל כן המתינה משפחת כהן במתח וחשש לבאות. לפראוטיה (Vrouwje) כהן היה מראה יהודי ומדי פעם ערכה כמה קניות במהירות, כדי שאיש מהשכנים לא יראה אותה. בני המשפחה התהלכו בגרביים בבית ורק פעם ביום הורידו מים בבית השימוש.

אותו ערב דיברנו הרבה זמן, או ליתר דיוק, אפשרנו להם לדבר; הם סיפרו בין היתר על בנם, שכומר קתולי צירף אותו לתנועה המחתריתת ושהוא מסרב עכשיו לבוא איתם לבלגיה.

לאחר שיופ ואני סוף כל סוף שכבנו לישון, שקלנו מה הדבר הטוב ביותר שיכולנו לעשות. חשנו הקלה עצומה על שיכולנו לעשות משהו. הגענו למסקנה שמשפחת כהן תישאר בפליינווך, לפחות כל זמן שנהיה אנחנו עם הילדים באירבייק. כאשר החלבן הגיע בבוקר, המתנתי עד ששלושת השכנות האחרות תהיינה גם הן בחוץ. סיפרתי להן שהיה לנו מזל: יכולנו להשכיר את הדירה שלנו למשפחה שרצתה להיות ברוטרדם. השכנים היו "טובים", כלומר הם לא השתייכו למפלגה הנאצית ההולנדית.

כאשר חשבנו, באירבייק, על העתיד הקרוב, חשבנו שהדבר הנכון ביותר הוא להשאיר את משפחת כהן "בבטחה" בפליינווך ושאנו נגור בדירה מרוהטת. ואכן, כאשר חזרנו מצאנו דירה בנידקסטרטא (Nideckstraat) שהייתה קרובה לתחנת הרכבת ולבקלסדייק, ועברנו לשם.

בינתיים יצרה מרים ואטרמן (Mirjam Waterman) קשר עם יופ. את משפחת ואטרמן הכרנו כבר שנים. שניים מילדיה למדו בסדנא ועד מהרה נוצר קשר לבבי מאוד עם כל המשפחה. יט (Jet), האם, הייתה אישה נבונה מאוד בעלת לב חם ותמיד חשת רועג כאשר היית בסביבתה. מאוחר יותר באה מרים ואטרמן לעבוד בוורקפלאץ כמורה. משפחת ואטרמן גרה בלוסדרכט (Loosdrecht) ליד מבנה שבו ניתנה, בשנות המלחמה, הכשרה לכחמישים חלוצים שהתכוונו לעלות לפלשתינה. הכשרה פירושה לעבוד אצל חקלאים בסביבה, ללמוד עברית ולקבל חינוך סוציאליסטי. אחד המדריכים שם היה שושו (Schuschu), ששמו האמיתי היה יואכים סימון (Joachim Simon). הוא היה בחור אינטליגנטי מאוד, בעל מוסר גבוה ובעל כישורי מנהיגות בולטים. הוא כבר היה כלוא במחנה הריכוז

בוכנוואלד ועל כן לא היו לו אשליות לגבי כוונות הנאצים.

מדריך אחר של קבוצה זו היה מנחם פינקהוף (Pinkhof) צאצא למשפחה יהודית דתית. גם הוא היה בעל השכלה רחבה ונתן לפעמים הרצאות לקבוצות קטנות בביתה של משפחת ואטרמן. שני אלה, שושו ומנחם, לא התכוונו למסור את הקבוצה שלהם בת חמישים צעירים בני שש-עשרה עד עשרים סתם כך לנאצים, וחיפשו דרכים כדי שהקבוצה תוכל להתחמק מגירוש. או אז יצרה מרים מגע בינם לבין יופ, ומהרגע הראשון נוצר קשר דינמי בין שושו ליופ. מרגע זה נעשה יופ לאדם אחר. עכשיו עמדה בפניו משימה שלה יכול היה להתמסר בכל ישותו. הוא הפך לכוח המניע של הקבוצה, שכונתה "קבוצת לוסדרכט".

היינו צריכים לפעול מיד, ובמרץ. היינו זקוקים לאנשים (שאפשר היה לסמוך עליהם במאת האחוזים) כדי לפנות את הבית בלוסדרכט ולהביא את הבחורים והבחורות למקום מסתור. נקבע שכאשר יחליטו הגרמנים על היום שבו יגיעו לביתן בלוסדרכט כדי לרוקן אותו, נקבל הודעה על כך מגברת בלית (Blüth) מהמועצה היהודית. ההודעה הגיעה ב-15 באוגוסט 1942. כאשר הגיעו הגרמנים ב-17 באוגוסט, הבניין היה ריק.

לא רק שושו, מנחם, יופ ומרים היו מעורבים בפינוי, אלא גם יאן סמיט ובאוקה קונינג (Bouke Koning), שניהם מורים בוורקפלאץ, וגם פיפ רימקה (Phiep Rümke) וקנדיה בוקה (Candia Boeke) סייעו. הודות לרקע המשותף של הוורקפלאץ ידע כל אחד שניתן לסמוך על השני.

מאוחר יותר (אחרי הימים הראשונים) סייעו גם רבים אחרים: טינה סחבור, הרי אשר, חיל סלומה (Giel Salomé) ופראנס חריטסן (Frans Gerritsen). כיוון שנעצרתי כבר בדצמבר 1943, המידע שאני יכולה למסור - במיוחד בקשר לשנה וחצי האחרונה של המלחמה - אינו שלם, הן מבחינת האנשים והן מבחינת האירועים.

בכך התחילה עבורנו התקופה של פעילות מחתרתית. הבחורים והבחורות הועברו להילברסום והסביבה לימים הראשונים. אבל רק אז התחילה העבודה הקשה באמת למען הקבוצה. אכנה אותה מעכשיו "קבוצת וסטרווייל" (שם שאינו לגמרי נכון אך ניתן לקבוצה על ידי השורדים). קודם כל היה צריך לחפש כתובות בכל הולנד, בעיקר באזורים חקלאיים, שבהן יוכלו הצעירים להישאר זמן ממושך. בנוסף לכך היה צריך לדאוג שתהיה להם תעודת זהות שיכולה לעמוד במבחן של בדיקה לא יסודית מדי. הזיוף של תעודות זהות היה משימה קשה, ופראנס חריטסן ופים וחרדה ון-מאנן (Pim, Gerda van Maanen) עבדו על כך ערבים ולילות שלמים. תעודות הזהות היו מורכבות מכמה שכבות נייר, שבהן צריך היה להחדיר גם את סימן המים. תעודות הזהות הראשונות יכלו לסכן ממש את נושאייהן במקרה של בדיקה, שכן האריה, הסמל של הולנד, היה דומה לכל דבר פרט לאריה. לאחר שתעודת זהות הייתה מוכנה, היה צריך להטביע בה את טביעת האצבע ולהדביק עליה תצלום; לאחר מכן נרשם בה שם בדוי וכתובת כלשהי. צריך היה לדאוג גם לכרטיסים שנתנו זכות לקבל מזון. לכל הולנדי היה כרטיס כזה ובתוכו תלושים. (בזמנים קבועים יכולת לקבל תמורת תלוש כרטיס מזון לתקופה מסוימת). יהודים שהיו מוסתרים מכיוון שנרדפו, לא יכלו להראות כרטיסים כאלה, לכן בתקופה ההיא היו פשיטות רבות למשרדים שבהם חולקו הכרטיסים.

בנוסף לכך צריך היה לדאוג כל חודש לכסף כדי לתת פיצוי למשפחות שנתנו מסתור לאנשים בביתם. הבאנו למשפחות האלה חמישים גילדן לחודש, סכום לא גדול, אבל פירוש הדבר שהיינו צריכים לדאוג כל חודש לסכום של שלושת אלפים גילדן. מעניין היה לראות שבפעם הראשונה נתנו אנשים ביד נדיבה, בפעם השנייה העירו: "האם כבר חלף חודש?" ובפעם השלישית שמענו לא פעם: "חבל, אבל עכשיו זה לא נוח לי." מובן שיכולנו לבקש תרומה רק מאנשים בעלי ממון; העניים היו באמת זקוקים לכל מה שהיה להם כדי להישאר בחיים.

אחד הדברים הקשים בעבודה זו היה שלעולם לא היה יום אחד של יציבות. תמיד הייתה איזו הודעת חירום כמו: "בואו מיד לקחת נער, הכתובת אינה בטוחה." או שתעודת הזהות הייתה רשומה ברשימה השחורה של המשטרה הגרמנית, ואז היה צריך לדאוג מיד לתעודת זהות חדשה. תקלה אפשרית אחרת הייתה כאשר האדם "הטוב" במשרד לחלוקת כרטיסים, שנהג לתת מדי פעם תלושי מזון מבלי לבקש לראות את כרטיס הזכות, הוחלף באחר. פירוש הדבר שהיינו צריכים לדאוג לתלושי המזון בכל דרך אחרת.

החיים נעשו קודרים יותר, גם ההולנדי הממוצע. מזון, ביגוד, נעליים ופחם – הכל פחת בהדרגה ולאוכלוסייה לא היה כסף כדי לקנות "בשוק השחור".

יופ היה במיטבו ולא ידע עייפות. הוא עבד במלוא המרץ כמורה בבית הספר מונטסורי, ואחרי שעות העבודה הוא עסק בפעילות מחתרתית, שגדלה ככדור שלג. עמדנו בקשר לא רק עם קבוצת לוטרדוכט, אלא גם עם קבוצת וירינגרמייר (Wieringermeer). זאת הייתה קבוצה של אנשים קצת מבוגרים יותר, בני עשרים עד עשרים ושמונה, שגם הם קבלו הכשרה לקראת עלייתם לפלשתינה. עוד בהתחלה התכוון שושו להכין דרך מילוט לשווייץ. כאשר הוא עבר בפעם השלישית את הגבול בין בלגיה להולנד באופן בלתי-חוקי, הוא נעצר. כיוון שחשש למסור מידע בעיניים שליוו את החקירות – והוא ידע את כל הכתובות – הוא לא רצה להסתכן ואיבד את עצמו לדעת. זה היה בינואר 1943. והעולם המשיך להסתובב...

החיים מלאים תמיד בניגודים בלתי-מוסברים בעינינו; שעה שסביבנו שררו פחד וסבל, ציפיתי ללידה רביעית. גרנו זמן קצר בלבד בנידקסטראט, היות וגם שם השכנים היו "טובים" והיינו זקוקים באופן דחוף לכתובת לחמישה צעירים, הבאנו אותם לדירתנו בנידקסטראט ומצאנו לעצמנו דירה בסטאהאודרסווק

(Stadhoudersweg). מובן שהיה צריך לדאוג למזון היומיומי לבחורים שנשארו בנידקסטראט, ולכל דבר אחר שהם נזקקו לו.

לפני לידתו ב-10 בדצמבר 1942 כבר הספיק בארט (Bart) להסתובב איתי די הרבה. בזמן זה יכולתי להקדיש הרבה פחות זמן לפעילות המחתרית מאלה שכל היום עמד לרשותם; משפחה עם ילדים צעירים זקוקה מטבע הדברים להרבה זמן ותשומת-לב.

מה הייתה תרומתי בפעילות זו? אספתי כספים מאנשים שונים. נחמד היה שכל חודש יכולתי להיעזר במשפחת נוימן בסחייבנינגן. מאחר שהתברר שסבתא אחת של מר נוימן הייתה יהודייה, אסור היה להם להחזיק צוות עובדים ועכשיו הם התגוררו בדירה עם ניהול כל השירותים. זה היה נפלא שגברת נוימן תמיד הכינה לי כמה ביצים, כי בגלל ההיריון שלי הייתי רעבה כל הזמן.

תפקיד אחר שלי היה לקחת תעודות זהות ריקות מזויפות מאמסטרדם, או מבעל בית-דפוס בלתי-חוקי בעיר ויירט (Weert), ולהביא אותם, עם כרית דיו, ליהודים כדי לקחת מהם טביעות אצבע. אני זוכרת שבשבת אחת אחר הצהריים שבתי מאמסטרדם עם תיק שהיו בו כרית דיו, דיו וכשישים תעודות זהות ריקות. בתחנת הרכבת של רוטרדם נבדקו המזוודות והתיקים של הנוסעים בשתי היציאות. כל מה שיכולתי לחשוב עליו היה ללכת למקלט. ישבתי שם זמן רב למדי, וכאשר יצאתי בזהירות כדי לראות מה המצב, נעלמו הפקחים ויכולתי ללכת הביתה. רק שם התחלתי לרעוד. לא פעם הבחנתי אצלי בתופעה הזאת של תגובה מאוחרת.

בנוסף ביקרתי מסתתרים כדי להביא את הסכום החודשי ותלושי מזון, ספרים וכדומה. לעתים קרובות הגעתי למחוז לימבורך (Limburg) שבדרום-מזרח הולנד, לסבנום (Sevenum), כפר מיוחד במינו שבו היו ברגע מסוים יותר מסתתרים מאשר תושבים. היה בו רק אדם אחד שהיה שייך למפלגה הנאצית ההולנדית, וכאשר חילקו את הביטאון הבלתי-חוקי, פשוט דילגו עליו.

לפעמים נסעתי למקום מסוים (חנות כובעים) בעיירה פלדן (Velden) שליך ונלו (Venlo), גם בלימבורך. לשם הגיע משהו לקחת אותי ולהעביר אותי בסירת-משוטים את נהר המאס (Maas) לחרובנוורסט (Grubbenvorst), שם הלכתי למנזר לכומר יאן, שלעתים קרובות יכול היה לתת לי כתובות חדשות להסתרת יהודים.

בנסיעות האלה אי-אפשר היה לקבל משהו לאכול ללא תלושי מזון, חוץ מאשר קערית מרק; מאלה שתיתי הרבה ביום כזה, כך שתמיד שבתי הביתה נפוחה מרוב נוזלים.

בחודש האחרון לפני לידתו של בארט לא העזתי לנסוע רחוק יותר מאשר האג, וגם היו די הרבה דברים לעשות ברוטרדם. בארט העמיד את סבלנותי במבחן. חשבתי שהוא ייולד בסוף נובמבר, הרופא אמר שהלידה צפויה בסוף אוקטובר, אבל בארט מצא לנכון להופיע ב-10 בדצמבר. שקלתי בקושי חמישים קילוגרמים, הוא שקל ארבעה קילוגרמים וחצי ונולד עם ראש עגול כמו של איכר. כאשר בארט היה בן כמה שבועות, חזר שושו מהנסיעה השנייה שלו לצרפת. הוא נראה חיוור מרוב עייפות, אבל עיניו זהרו כאשר סיפר על מסעו הבודד בשלג באזור הגבול בין צרפת לשווייץ. וכך אזכור אותו תמיד, כפי שהוא ישב על קצה המיטה וסיפר, כאשר ידיו שיחקו בגרב הקטן של בארט.

הידיעה שהוא איבד את עצמו לדעת הכתה אותנו בהלם; הייתי מזועזעת על שהחיים המשיכו הלאה סתם כך. אנשים חלפו על פניי ברחוב, משוחחים שיחה ערנית, השמש זרחה ואיש לא היה מודע לכך שאדם מיוחד במינו חדל להיות. בשנת 1943 החל המצב להידרדר וכמעט לא היה לנו עוד על מה לשמוח. הדרך לשווייץ התבררה ככישלון: השווייצרים החזירו לעתים קרובות את אלה שרצו להיכנס באופן בלתי-חוקי לצרפת או מסרו אותם בגבול לגסטאפו. צריך היה אפוא למצוא דרך אחרת, במיוחד לצעירים בעלי מראה יהודי מאוד שיבלטו פחות בצרפת. נראה שהדרך המתאימה הייתה להעביר אותם לצרפת, עם האפשרות לעבור את הרי הפירנאים.

בקושי רב נמצאה דרך מילוט; פירוש הדבר שהיה צריך למצוא, הן בבלגיה והן בצרפת, בתי מלון קטנים (עדיף המקומות הפשוטים ביותר) שבהם הבעלים לא ביקשו לראות תעודות זהות. באותה תקופה היטלטלנו כל הזמן בין אכזבה עמוקה על כישלון לבין שמחה גדולה על הצלה בלתי-צפויה. אתן דוגמה לשני ההיבטים האלה.

קבוצת מבוגרים אספה כסף כדי לנסוע באופן בלתי-חוקי לצרפת. הם היו מצוידים במסמכים שהעידו על כך שהם יכלו לעבוד שם. קורט ריילינגר (Kurt Reilinger) מקבוצת וירינגרמייר יצר קשר עם קבוצה זו ומצא אדם שהיה אמור לדאוג לכך - אם כי בסכום כסף גדול - שבברחן-אופ-זום (Bergen op Zoom) קרוב לגבול הבלגי תמתין להם משאית שתעביר אותם לצרפת. קורט ביקש ממני ללוות אותם ברכבת. בדרך מסר קורט את הסכום המובטח לאותו אדם שהיה אמור לדאוג להמשך התחבורה. בברחן-אופ-זום ירדה כל הקבוצה מהרכבת - נדמה לי ארבעה-עשר גברים ונשים. האיש אמר שיביא את המשאית ושיבניתיים נוכל לשבת בפארק של העיירה. ההכנות היו גרועות; לכל אחד היה תיק נסיעה בפסים כתום ולבן, מה שבלט מאוד. אפילו ילד יכול היה לראות שלא מדובר היה בקבוצת נוסעים סתמית, ואם ברגעים אלה, בהם ישבו כולם על הספסלים בפארק הקטן הזה, היה עובר נאצי הולנדי או גרמני, אין ספק שזה היה סוף ניסיון הבריחה. זיעה קרה כיסתה את גופי כל פעם שעשייתי סיבוב מסביב לספסלים. אחרי שעה וחצי האיש טרם חזר. קורט נכנס לעיירה כדי לחפש אותו. מובן שלא מצא אותו והוא חזר אלינו, מיואש. הוא שאל את האנשים מה הם רוצים לעשות: לחזור לאמסטרדם או להמשיך באוטובוס דרך אוסנדרכט (Ossendrecht) לעיירת הגבול פוטה (Putte) כדי לראות כיצד התנהל שם הפיקוח על הגבול. כולם רצו להמשיך ואמרו בביטחון-יתר שזאת לא תהיה בעיה להיכנס לבלגיה דרך שביל ביער. לי זה נראה כאיוולת: קבוצת אנשים עם תיקים זהים נכנסים לאוטובוס לנסיעה הלוך בלבד אל הגבול. לא רציתי להשאיר את קורט לבד במצב העגום

הזה, אחרת הייתי יוצאת מהר ככל האפשר מברחן-אופ-זום חזרה לרוטרדם. כבר הייתה שעת אחר צהריים מאוחרת כאשר ירדנו בפוטו. מה שראינו לא היה מעודד: רחוב אחד שבשני צדדיו בתים וכמה חנויות קטנות: ספר, חנות סיגריות, מכולת ובית-קפה. בסוף הרחוב היה מחסום הגבול בפיקוח שומרי גבול גרמניים. אין ספק שהם לא היו נאצים אמיתיים, אחרת היו עוצרים את הקבוצה מייד. קורט ואני נכנסנו די מיואשים לבית הקפה ואנשי הקבוצה (שכנראה לא הבינו שאלה יכולות להיות הדקות האחרונות לחירותם) באו בעקבותינו בהמולה רבה. הסברנו להם שצריך לקחת את האוטובוס הראשון בחזרה, אם נצליח בכך, וכי אחרת הם ילכו לקראת מותם. רובם הבינו לבסוף באיזה מצב מסוכן הם נמצאים, אבל ארבעה מהם רצו, ברגע שיחשיך, להמשיך הלאה. שלושה מהם נתפסו, אחד הצליח.

ואז התברר שהאוטובוס היחיד שיצא מפוטו נסע בשמונה בערב לרוסנדהאל (Roosendaal). כאשר הגענו לשם לא יכולנו להשיג רכבת צפונה. פירוש הדבר לחפש במהירות מקום לינה לפני שעת העוצר. לא הייתה לנו ברירה אלא להיכנס סתם כך לאיזה מלון בתקווה שהבעלים אינם מצדדים בגרמנים. קורט הלך לחפש מלון עם הגברים, אני עם הנשים. למרבה הפלא האיר לנו המזל פנים, לשנינו: קורט הורשה לבצע את הרישום עבור כל קבוצתו, ואני עבור קבוצתי. למחרת חזרנו צפונה; הנה לכם מקרה שבו הדברים לא הסתדרו כפי שרצינו.

המקרה השני היה העניין עם לורה זיסקינד (Lore Süszkind), אישה צעירה מקבוצת וירינגר. היא נתפסה באמסטרדם וישבה בתיאטרון ההולנדי באמסטרדם, שהוסב לתחנת איסוף של יהודים שממנה הם הועברו הלאה לווסטרבורק. רצינו לנסות לשחרר אותה. פראנס חריטסון, שבכל התחומים עשה עבודה בלתי-רגילה (הכנת מקומות מחבוא שכמעט אי-אפשר היה למצוא, הכנסת שינויים בתעודות זהות, זיוף מסמכים והשגת חותמות), כבר ניסה להיכנס דרך חלון של בניין התיאטרון מהגג של חנות הסיגריות שלי ובעזרת סולם חבלים, אך לא הצליח.

קיבלתי (אל תשאלו איך, כי שכחתי) את שמו של שוטר אחד בתחנת המשטרה הראשית בהארלם. אולי הוא יוכל לתת לי ידיעות של דלתות הרכבת לווסטרבורק. ואכן, זה הצליח; הוא אמנם לא נתן לי הרבה תקווה שהן יתאימו לדלתות הנעולות של הרכבת. בנוסף לכך יהיה זה קשה להגיע לחלק זה של התחנה שממנו יצאו הרכבות, שכן הגרמנים שמרו שם עם כלבים.

בכל זאת כדאי היה לנסות, ונכנסתי לרכבת חזרה לרוטרדם. לתדהמתי הרבה ראיתי את לורה יושבת שם. היא ברחה כאשר העבירה תינוק מבניין התיאטרון למעון לתינוקות, בדיוק ממול. זה היה רגע עילאי, לא ייאמן!

שעה שאני כותבת שורות אלה אני תוהה מתי כיבסתי, בישלתי וטיפלתי בילדים. ובכן, בחודשים האחרונים לפני שנעצרתי הייתה אצלנו בבית נערה יהודייה, תיאה (Thea) שמה, שעזרה לי במשק הבית.

ובכל זאת, לא קיבלתי את הרושם שהילדים קופחו במידה רבה, אבל הם עצמם בוודאי יודעים זאת טוב ממני. לאו גר בשנה האחרונה הזאת אצל משפחה בהיימסטיידה (Heemstede) ולמד שם. היו די הרבה בעיות, והיחסים בין יופ לבינו היו רוויים במתחים.

עשינו עבור כל המשפחה - איזה מותרות! - מינוי לגן החיות בליידורפ (Diergaarde Blijdorp) וניסיתי להיות בבית ככל שיכולתי אחרי שעות בית הספר, ולבלות עם הילדים בבליידורפ. זה היה נווה של ממש במדבר האבנים: רגע של יציאה מהמתחים הלא נרפים.

בערב הבאתי לעתים קרובות פחם או מצרכים נחוצים אחרים למשפחת כהן, שממנה נותר רק האם והבת. הבן נתפס ואחר כך האב; כאשר רצה להביא לו שמיכה חמה ובגדים לשירותי הביטחון הגרמניים באוטרפסטרטאט (Euterpestraat) החזיקו שם גם אות. הם לא חזרו עוד. האם והבת, פראטיה ושאן, היו צריכות עכשיו לעבור מכתובת אחת לשנייה ולבסוף מצאו מקום בעיר סחידם (Schiedam). סבא כהן הגיע לגור איתן לאחר שהיה צריך לעזוב את מקום מחבואו הקודם:

הוא נעשה יותר מדי זקן וחלש. הוא היה איש אינטליגנטי בעל לב חם ונעים היה לשוחח איתו. אבל לבסוף הוא חלה ומת. בערב האחרון, לפני שנפטר, נאלצה פראוטיה לשבת לידו ולומר כל הזמן: "שקט אבא, צריך להיות בשקט", כאשר הוא נאנק במאבקו עם המוות. לאחר שנפטר, גלגלו אותו פראוטיה ושארן בשטיח הקבוע שמשכו מרצפת החדר, ושמו אותו רחוב אחד הלאה על המדרכה. כאשר פראוטיה הגיעה למחרת לחנות הירקות, צריכה הייתה לשמוע בפרטי פרטים את הסיפור על יהודי זקן שסתם כך השאירו אותו ברחוב. מוזר שאדם, אחרי אירוע כזה, יכול להמשיך לחיות כרגיל... כלפי חוץ.

בשנת 1943 שוב עברנו דירה; האישה שאצלה שכרנו חדרים בסטאדהאודרסון העדיפה שנעזוב, ומכיוון שהיה עוצר משמונה בערב ועד שש בבוקר, ולעתים קרובות הגיעו אלינו פעילי מחתרת ברכבת האחרונה, רצינו לגור קרוב יותר לתחנת הרכבת. באביב 1943 עברנו לפרובניסינגל (Provenierssingel) בדיוק מול היציאה האחורית של תחנת הרכבת. קיבלנו את הבית הזה, שימו לב, דרך התיווך של דוד של טינה סחבור שהיה חבר במפלגה הנאצית. לו מישהו היה שואל אותי כמה זמן גרנו בפרובניסינגל, הייתי אומרת בערך שנתיים, אבל למעשה גרנו שם רק עשרה חודשים, לכל היותר. שוב הוכחה שהזמן הוא נתון פרי דמיונו של מוח האדם ואינו קיים במציאות הממשית.

הילדים נהנו לגור בבית החדש, כיוון שזאת הייתה דירת קרקע עם מדרגות לגינה, שהייתה מעט נמוכה יותר. במרפסת הסגורה בצד האחורי מתחת לשטיח היה אשנב שהוביל למקום מסתור, שבו החבאנו את כל המסמכים הבלתי-לגליים שמספרם גדל מיום ליום, כיוון שהזיופים השתפרו מאוד במהלך הזמן. היו שם, למשל, מסמכים של "ארגון טודט" (Organisation Todt - רשות לעבודות ציבוריות תחת פיקוח גרמני), שבעזרתם יכולנו לשלוח גברים שלא נראו כיהודים לצפון צרפת כדי לעבוד שם בחברות הבנייה הגרמניות.

הטירוף של "מאפייני גזע" הומחש בצורה נפלאה כאשר אחד הבחורים מקבוצת

לוסדרכט, דוד נייס, הגיע למשרד אדריכלים בדרום צרפת. קצין גרמני צייר את דיוקנו כיוון שהייתה לו "הגולגולת הארית היפה ביותר" שהאיש ראה מימיו. בסתיו 1943 התחילה רות להיראות לא טוב; היא הייתה עייפה ומדי פעם היה לה קצת חום. האשמנו בכך את המחסור במזון, אבל לא יכולנו לעשות הרבה בעניין זה. הרי אשר, שעבד עבור קבוצת וסטרוויל במחוז הצפוני פריסלנד (Friesland), אמר לנו שיוכל לדאוג לכתובת טובה בשבילה למשך חודש ימים או יותר, שם תוכל להבריא. הרופא בוויטמארסום (Witmarssum) היה מוכן לקחת אותה אליו, שכן בפריסלנד עוד לא הייתה בעיית מזון חמורה. קיבלנו את הצעתו בשמחה, ובאמצע נובמבר יצאה רות לדרך, במצב רוח טוב. איש מאיתנו לא יכול היה לנחש שהחודשים המעטים האלה יגדלו לעשרים ואחד חודשים, ושבתקופה זו לא סבלה רות מחוסר מזון, אלא מחוסר אהבה.

באותה תקופה עברה לטי רידלסהיים (Letty Rüdelsheim) לגור ברוטרדם. אף שמוצאה היה ממשפחה יהודית דתית, היא מצאה לנכון לסייע לקבוצת לוסדרכט. בדירה ברוטרדם היא דאגה לפעילי מחתרת שהיו זקוקים ללינה ללילה אחד או שניים, אך גם לצעירים שלפתע היו צריכים לעזוב את מקום המסתור שלהם. הכל התנהל בצורה מסודרת: ללטי לא הייתה חזות יהודית והייתה לה תעודת זהות מעולה.

ובכל זאת קרתה תקלה; היא נעצרה ביחד עם שבעת האנשים שבאותו זמן היו אצלה בבית והם הועברו לבית הכלא בסחייבנינגן. שבעת הבחורים נשלחו לווסטרבורק ומשם לאושוויץ. לטי נשארה בסחייבנינגן בהיותה "ארית". בתחילת דצמבר הגיע חיל סלומה לאסיפה השבועית עם ההודעה המשמחת שהוא מצא מישהו שהיה בקשר עם הסוהר בסחייבנינגן. הסוהר היה מוכן (נדמה לי תמורת שמונת אלפים גילדן) להעביר את לטי לרוטרדם. תחילה היה עלינו לגייס את הכסף, וב-15 בדצמבר הצלחנו בכך. בעיניי היה זה עניין מפוקפק מלכתחילה, שכן אם מישהו רוצה להציל חיי אדם רק אם יקבל סכום כסף גדול,

הוא יוכל באותה מידה לבגוד בנו. איך שלא יהיה: חיל ואני היינו אמורים ללכת לתחנה ביום רביעי זה בשעה שתיים בערך. ברגע שלטי והמלווה שלה ירדו מהרכבת, אמור היה חיל לקחת את האיש ליציאה הראשית כדי ללכת איתו לבנק להוציא את הכסף. ואני אמורה הייתי לקחת את לטי ליציאה האחורית, שם העמדתי שני זוגות אופניים. כאשר ראיתי את לטי, נעמדתי בצורה לא בולטת לידה ולחשתי: "את לא מכירה אותי; בואי אחריי". חיל נעלם עם האיש.

כליאה ותקופת המחנה

נכנסנו למלכודת: בצד האחורי עמדו שבעה גברים ואישה מהגסטאפו, שהמתינו ללטי ולי. הם ציפו כנראה שיגיעו יותר אנשים מהקבוצה שלנו לתחנה כדי להמתין ללטי. הם עצרו אותנו, לאחר שביקשתי, בנימה קרירה, שיזדהו. לטי הוחזרה מיד לכלא סחייבנינגן. אנשי הגסטאפו ואני המתנו עשרים דקות לתחבורה להיימראדסינגל (Heemraadssingel), שם היה המשרד של שירותי הביטחון הגרמניים, וזה היה מזל עם הביש-מזל. מתוך חדר המגורים שלנו, שהשקיף על היציאה האחורית של התחנה, ראו הרי - שזה עתה חזר מפריסלנד - ותיאה מה קרה. הם פעלו במהירות, הלבישו את בארט הקטן, הוציאו את המסמכים הסודיים מהמחבוא והלכו להזהיר את יופ בבית הספר, כך שגם הוא יוכל להיעלם מיד.

בהיימראדסינגל ראיתי לרגע את חיל. הם חקרו אותנו בנפרד, אבל הסיפורים שלנו לא היו זהים ולכן לקח הרבה זמן עד שניתן היה להכין פרוטוקול. את שנינו הביאו לבית הסוהר "ט'האחסה פייר" (Haagse Veer) ברוטרדם - אך לא באותה מכונית.

סוהרת הובילה אותי לאורך מדרגות ומסדרונות אל חדר שבו ישבו כמה נשים, בערך חמש-עשרה. זמן קצר לאחר שנכנסתי ניגשה אליי אחת מהן, שאלה אותי משהו וכאשר עניתי, לחשה במהירות: "אל תדברי יותר מדי, יכול להיות שיש כאן מלשינות." זאת הייתה עצה טובה, שכן יכול להיות שהייתי אומרת באמת יותר מדי.

וכך החלה תקופת הכליאה שלי; זה אולי מוזר, אבל בימים הראשונים פשטה בי תחושה של שקט, אחרי כל המתחים. לא נעים היה שלא היה לנו כל עיסוק, אבל העובדה שהדלת הייתה נעולה לא הפריעה לי. לא כל אחת הגיבה כך; הייתה אישה שבקביעות ניגשה לדלת ותופפה עליה כיוון שלא יכלה לסבול להיות כלואה. לי היה קשה מאוד שלא ידעתי אם הילדים ויופ הצליחו להימלט, אבל זמן קצר לאחר מכן קיבלתי ידיעה (בעל פה? בכתב? אבל ממי?) שכולם נמצאים

במקום בטוח. המשפט האחרון הזה מביא אותי לשכחות שלי, תכונה שמציקה לי כעת אך הייתה מבורכת באותם הימים, כאשר היא נפלה עליי כמתנה משמים כבר בחקירה הראשונה.

כאשר עסקתי בפעילות המחתרתית שיננתי לעצמי שאם אי-פעם אתפס, אסור לי לומר דבר שיכול לסכן את האחרים. בנוסף לכך היה חוק בלתי-כתוב בקבוצת וסטרוויל שלעולם לא להעמיס על האחרים שמות או כתובות שלא לצורך. אבל כמה מוזר שבחקירה הראשונה לא הצלחתי לזכור כתובות שהכרתי היטב. מובן שזה עורר צעקות וכעס אצל החוקר, אך אותי זה שירת מצוין. כאשר הובלתי להיימראדסינגל בפעם השנייה, הפעם במכונית משטרתית, נחקרתי על ידי הופמן (Hoffman), גרמני מעורר פחד. ניסיתי לתמרן את התשובות שלי בצורה החכמה ביותר; הוא התנהג אליי בצורה די סבירה ולא הוכיתי. אבל בו בזמן שמעתי שבחדר הסמוך, שהדלת שלו הייתה חצי-פתוחה, מענים גבר ללא רחמנות. זה היה זוועתי והיקשה עלי מאוד להתרכז בתשובות אמנות. כאשר הופמן שאל אותי איפה יתר בני משפחתי ולא ידעתי מה לענות לו, יכולתי במהירות להשחיל שאלה משלי: "מה עשיתם עם השפן שלנו?" ואז הוא הפך רגשני בנוסח הגרמני: "השפן המסכן הזה". הוא מיד ישלח מישהו לבית הנעול בחותם כדי לראות אם הוא עוד בחיים. נגעלתי מכל כך הרבה צביעות: לשלוח אלפי אנשים אל המוות ולגלות רחמים כלפי שפן.

זמן קצר לאחר מכן קיבלתי תורנות במטבח הקטן במחלקה שלנו עם עוד אישה; זה היה נחמד, יכולתי שוב לנוע. לפעמים, כאשר נכנסה בנו רוח שטות, משכה אחת מאיתנו את כוס המתכת התחתונה מתחתית הערימה, כך שכל המבנה התמוטט. במקרים כאלה הגיעה הסוהרת במהירות, אבל... אלה היו עדיין סוהרות הולנדיות וגם הסוהר, ששמר על הדלת שהפרידה אותנו מיתר המחלקות של בית הסוהר, היה הולנדי. היינו עדיין בטריטוריה שלנו, וזה עשה את כל ההבדל.

בערב הובילו אותנו לאולם שינה, שנמצא מתחת לאולם השינה של הגברים. כדי לעודד אותם שרנו בקולי קולות שירים הולנדיים פופולריים. יום אחד הובאה אלינו עצירה חדשה שכינתה את עצמה "הכוכבת של ריו", מגדת עתידות מחורינכם (Gorinchem). נדמה לי שעצרו אותה בגלל עסקאות בשוק השחור. היא "פתחה" לנו ולסוהרות קלפים, הסחת דעת מבורכת. הסוהרות הגיעו עכשיו לחדר שלנו מתי שרק יכלו. כאשר הכרתי אותה כשלושה ימים ושמעתי כמה נבואות שלה, אמרתי: "שיטה זו של פתיחת קלפים חדשה לי, אבל אם תרצי אוכל לפתוח לך קלפים בדרך אחרת." היא קיבלה את הצעתי ברצון; אני ערבבתי וחילקתי את הקלפים בצורה שרירותית לגמרי, והפסקתי כל פעם כאילו אני שקועה במחשבות ואז אמרתי משהו כמו: "הגבר שאני רואה לפניי אינו החבר הקבוע האמיתי שלך; כדאי לך להיזהר, כי תראי - והפכתי קלף אחר - מזה יצאו לך רק צרות." או: "השילוב של שני הקלפים האלה מראה שלאחרונה הרווחת כסף לא רק מהגדת עתידות." אחרי עוד כמה מהאמירות המעורפלות האלה התנועה הכוכבת של ריו באי-נוחות על הכיסא שלה, כיסתה את אוזניה בידיה וצעקה: "תפסיקי, תפסיקי! אני לא רוצה לשמוע יותר."

לכבוד השנה החדשה קיבלתי בדואר גלויה ^{קטנה} שעליה היה כתוב רק: "שנה טובה". זה היה בכתב-ידו של יופ, והייתי מאושרת.

בסוף ינואר 1944 הועברתי למחנה בכפר ווחט (Vught) שבדרום הולנד, שבו שררה אווירה עגומה בקרב הנשים. כמה ימים לפני שהגעתי התרחשה שם טרגדיה. בגלל עבירה כלשהי נכלאו הנשים של ביתן מסוים בתוך תא שהיה קטן בהרבה עבור תשעים הנשים שנכלאו שם. במשך הלילה נחנקו רבות מהן למוות. הנשים הגבוהות ביותר השתדלו בכל כוחן להחזיק את הנמוכות יותר למעלה כדי שיוכלו לנשום קצת אוויר, אבל בדרך כלל זה היה לשווא. עכשיו היו לנו סוהרות גרמניות, שתמיד צעקו; ולביתני העבודה הגיעו בזמנים

קבועים סוהרים גרמניים כדי לפקח. לסוהרת הראשית היה אוצר מילים מלהיב: "חזירות, פושעות מחורבנות!" היו כמה מהצעקות הנפוצות ביותר, ואחר כך: "אצלנו בגרמניה הכל נקי". כן, את זה נוכחתי לדעת...

בהתחלה עבדתי זמן קצר בחדר התפירה, שם הרגשתי אומללה. אחר כך העבירו אותי לעבודה בבית החרושת למסיכות גז בעיר דן-בוס (Den Bosch), שבו עבדו שתי קבוצות נשים: קבוצה אחת של נשים מדן-בוס והסביבה, וקבוצה שנייה של אסירות ממחנה ווחט. שתי הקבוצות הופרדו בקפידה. לדעת המנהל הגרמני שלנו יצרנו מסיכות גז בכמויות קטנות בהרבה מהנדרש, ופעם אחר פעם הוא כתב - לאחר שהתברר לו שלא הבנו גרמנית - על שולחנות העבודה שלנו בגיר אדום את הכמות שהוא רצה שנייצר, אבל מעולם לא עמדנו בכך. היו אפשרויות שונות לחבל בייצור במידה מסוימת. ראשית: יכולת להטביע חותמת עם תאריך מוטעה על המסכה המוכנה. או אז היה צריך להסיר את החותמת הישנה ולהטביע חותמת חדשה. שנית: להכניס מעט בנזין לתמיסת ההדבקה ששימשה להדבקת החלק של האף והאוזניים, כך שאלה התפרקו אחרי זמן קצר. שלישית: להביא מהחצר הקטנה, שבה הורשינו לשהות בבוקר ובצהריים עשרים דקות, חופן אבנים קטנטנות ולהשליך אותן על הרצועה הנעה של מכונת הגיפור שעה שחלפת על פניה. במקרה הזה המכונה נתקעה ולקח זמן עד שניתן היה להמשיך לעבוד. מובן שזה לא עזר הרבה, אבל זה נתן לנו תחושה טובה על שלא עשינו בהכנעה את מה שהצטוונו לעשות.

גם בלילה ישנו בחדר בתוך בית החרושת. באולם שינה זה גיליתי משהו מוזר: נשים שדחפו אותי הצידה בממדי גופן וגם בצורת הדיבור הכוחני שלהן, הפכו בערב במיטותיהן ילדות קטנות שאהבו שמישהו יבוא לכסות אותן. ראיתי אותן בעניים אחרות פתאום.

מקרב הנשים שנכלאו בווחט (והיו מן הסתם גם בדן-בוס) היו מאה ועשר זונות, שנעצרו כיוון שהן הדביקו חיילים גרמניים במחלות מין. פעם בשבוע הגיע ד"ר סטיינס (Steyns), רופא נשים שכבר הכרתי מטיפולים באוטרקט ושגם הוא

היה בין האסירים, כדי לתת להן זריקה. זה קרה, דרך אגב, על אותם השולחנות שלאחר מכן אכלנו מהם.

ד"ר סטיינס הציל גברים רבים שעליהם איים עונש מוות בכך שהצהיר שדמם נגוע בצורה חמורה בשחפת. לשמע הדבר הזה שיחררו אותם הגרמנים במהירות (לא מתוך חשש לבריאות האסירים, אלא לבריאותם שלהם, כמובן). הוא הביא לי (כיצד?) סימן חיים ראשון מיפ מבית הסוהר ברוטרדם, ואת הידיעה שהכל בסדר עם הילדים; רק שלא, שהיה אז בן עשר, מועבר כל פעם לכתובת אחרת, כיוון שהגרמנים רצו לתפוס גם אותו ובכך לפתות את יופ לצאת ממחבואו. אחרי שנעצרתי נאלץ יופ להסתתר ולוותר על עבודתו בבית הספר. הוא גם נאלץ להתחפש, גזז את שעריו ומספרים שהוא נראה לפתע כ"אדון". כאשר ביקר פעם אצל רות בפריסלנד, היא לא הכירה את אבא וזה העציב אותו מאוד.

אני עצמי לא יכולה לדווח על הפעילויות שלו, על כך מספרים אנשים אחרים. הוא ליווה, בין היתר, אנשים שרצו לברוח לספרד עד להרי הפירנאים, ושם נשא בפניהם נאום בשעת הפרידה. רבים מהם החיים כיום בישראל עדיין זוכרים את דבריו. נראה שאחרי שנעצרתי הוא כבר לא היה הוא עצמו, נשבר בו משהוא, לפחות כך סיפרו לי.

ב-11 במארס 1944 קרתה תקלה. הוא אמור היה להביא כמה נערות אל מעבר לגבול, ביחד עם באוקה קונינג. אבל משהו לא הסתדר. הבחורות המתינו זמן רב מדי בבית קפה ואז נעצרו. מה שהכשיל את יופ הייתה העובדה שהוא נשא דרכון על שמו של ללייברה (Lelièvre), מברית מאנטוורפן (וכנראה גם בעל בית מרוח) שהרג גרמני, וחיפשו אחריו. זמן קצר לאחר מכן העבירו אותו לכלא ברוטרדם; שם הוא קיבל מרופא אוהד "אבקת דם", שבעזרתה ניתן היה לביים דימום בקיבה, ואז הוא הועבר לווחט.

ד"ר סטיינס מסר לי את ההודעה על תפיסתו של יופ. זאת הייתה מכה מהממת, אבל כל עוד אדם חי, אתה נשאר מלא תקווה. כאשר שמעתי שהוא הועבר למחנה הגברים בווחט, לא רציתי עוד להישאר בדן-בוס. מאחת הנשים, שפיקחה על

התרופות, קיבלתי עשרים וחמישה – שלושים כדורי כינין, דבר הגורם לגופך להתאבן לגמרי, אי-אפשר להניע רגליים וידיים, אך לא מאבדים את ההכרה. כיוון שלא ידעו מה לעשות איתי בבית החרושת, כששכבתי מאובנת לגמרי על הרצפה, העבירו אותי באמבולנס לווחט. כעבור כמה ימים חזרתי לעצמי, ואחרי זמן מה הצלחתי לראות את יופ עוד פעם אחת. הוא עמד במסדרון של ביתן הגברים לפני אחד החלונות הסגורים, אני בביתן הנשים עם חצר של כעשרים וחמישה מטרים בינינו. יכולנו רק להביט זה בזה ולהרים יד.

זמן קצר לאחר מכן הובא יופ לבונקר ומרגע זה הוא הרים את המורל שם: הוא ארגן תחרויות דמקה ושחמט (דרך החלונות הפתוחים הועברו תנועות הכלים בזו אחר זו), נשא הרצאות על פוליטיקה וספרות ודקלם שירים. כל זה ידוע לי מדיירת אחרת במחנה, שכעונש על עישון סיגריה נכלאה שבוע ימים בבונקר: עונש קל, מכיוון שבערב הרשו לה לקחת מזרון כדי להניח על רצפת הבטון. היא הכירה את יופ מהעבר והם היו בתאים סמוכים.

כאשר היא שבה למחנה, היא הביאה לי פתק מיופ, שהסתירה בשערה. זה היה הדבר האחרון שקיבלתי ממנו. כיוון שבתחילת אוגוסט חוסל ראש עיר אחד שצודד בגרמנים, הוצאו ב-11 באוגוסט כמה אסירים מהבונקר, הובאו לרחבת ההוצאה להורג ושם נורו על ידי כיתת יורים. יופ היה ביניהם.

באותו רגע הייתי בביתן החולים. בערב באה אחת הנשים לשבת על קצה המיטה וסיפרה לי בלחש מה קרה. היא אמרה כמה פעמים שעלי להחזיק מעמד ולא להראות לאף אחד ששמעתי על כך, אחרת אסכן את חייה. על כן בלעתי פנימה את העצב העצום שלי. הרגשתי עמומה, קרה ואבודה בעולם מטורף.

בינתיים נראה כאילו המצב בהולנד הגיע לידי הכרעה. אמריקנים ואנגלים הכינו מתקפה, אבל ליד ארנדם הגיעה הפלישה של בעלות הברית למבוי סתום. כדי שאפשר יהיה להוביל אותנו במהירות מווחט למקום אחר, הובאו קרונות

רכבת מגרמניה לווחט וב-6 בספטמבר נסענו. לקרונות לא היו חלונות, רק כמה פתחי-אוויר צרים, אנכיים. כיוון שהרבה יותר מדי נשים נדחסו בכל קרון, לא יכולנו כולנו לשבת בו-בזמן על הרצפה. הצטרכנו אפוא להחליף מקומות מדי פעם, והרוב היה מוכן לכך מיד. אבל אחרות התנהגו באנוכיות: "אם אני יושבת, אני נשארת לשבת."

הנסיעה לראבנסבריק (Ravensbrück) נמשכה ללא סוף, בעיקר מכיוון שעצרנו זמן רב מאוד בתחנות השונות, מסיבות לא מובנות לנו. הסירחון של שתן וצואה החריף, כיוון שהיה לנו רק דלי אחד והוא התמלא עד מהרה. כאשר כמה נשים ניסו באחת התחנות לרוקן את הדלי דרך פתחי האוויר, התברר שבחוף עמד בדיוק חייל גרמני. הוא התחיל לשאוג ולאחר מכן גם לירות לעבר הקרון שלנו. נבהלנו עד מוות, אבל גם תפסנו את האבסורד של המצב: אסירות, ששפכו שתן על גרמני.

יומיים לאחר מכן הגענו לתחנה הקטנה של ראבנסבריק. מתוך נחישות להחזיק מעמד יצאנו לדרך למחנה. כמה תמימות היינו: יכולנו רק להעלות בדמיונו מחנה כמו ווחט, אך גדול יותר. כאשר עברה על פנינו קבוצת נשים מלוכלכות, שחורות, אמרנו: "אלה עובדות ככל הנראה בקומנדו הפחם; בזה לא נלך לעבוד." בקושי נכנסנו לשערי המחנה והמתנו להוראות נוספות, כאשר אישה צעירה רצה לקראתנו והחלה לבקש לחם. מיד תפסה אותה מפקחת, שני רבי-טוראים גרמניים הצטרפו והיכו אותה במקל. "על הכליות", כך הייתה ההוראה. האישה התעלפה כמה פעמים ואז העירו אותה כדי להמשיך בעינויים. בשעה ראשונה זו איבדנו הרבה מהביטחון העצמי שלנו. התברר שלא היה ביתן זמין עבורנו, על כן עברנו את הלילה הראשון בחוף, על מדרון לאורך אחד השבילים החיצוניים של המחנה. המדרון, כמו כל השבילים, היה מכוסה בפחם גרוס כדי שהמחנה, במקרה של מתקפת אוויר, יהיה בלתי-נראה עד כמה שאפשר. אבל כיוון שבאותו לילה נשבה רוח די חזקה, היו לנו בבוקר עיניים אדמות, דלוקות. האוברולים עם הצווארונים הלבנים, שיום קודם עוד היו נקיים למדי, נראו בבוקר מלוכלכים

לחלוטין. נראינו בדיוק כמו הנשים שפגשנו בדרך מהרכבת אל המחנה. בצהריים הובילו אותנו למרכז המחנה, ונאמר לנו להישאר בקרבת כמה ביתנים. עדיין נותרה בנו שארית של אשליה. "נראה שהם צריכים עוד לנקות את הביתנים בשבילנו." הסתובבנו קצת, ועם אישה נוספת הגעתי לשביל אחורי, שבו החלונות של ביתן אחד היו פתוחים. על הקומה השנייה של מיטות עץ תלת-קומתיות שכבה נערה צרפתייה יפהפייה. היא הסירה את השמיכה המסמורטטת מגופה: לא היו לה רגליים. היא השתייכה למה שכונה: "אסירי הליל והערפל" (Nacht- und Nebelhäftlinge), אנשים שאיש מארץ מוצאם לא ידע היכן הם. נערה זו הייתה בביתן שבו נעשו הניסויים הרפואיים הזוועתיים ביותר.

מעט הלאה היה שער גדול עם סורגים, שם ישבו או שכבו נשים, רובן ערומות. אלה היו חולות נפש. מוכות הלם הלכנו חזרה. התברר שבאותו זמן לא ניקו שום דבר; הביתנים פשוט לא היו מספיק גדולים כדי להכיל נשים מכל אירופה. היו אסירות עם משולש אדום - אסירות פוליטיות, כמונו - או עם משולש ירוק, אסירות שהורשעו בשל פשעים. הטקטיקה הייתה למנות אישה מהקבוצה האחרונה ל"אחראית בלוק". כך קרה שזמן מה אחראית הביתן שלנו הייתה אישה שהרעילה את בעלה ואת שלושת ילדיה.

לבסוף דחסו אותנו לביתן ובשבוע הראשון ישנו עם עשר נשים על שלוש מיטות עץ שהוצמדו זו לזו, אם אפשר היה לישון בכלל, כמובן. למרבה המזל אף אחת מאיתנו לא הייתה שמנה. יכולת להסתובב רק אם כל האחרות הסתובבו ביחד איתך.

בערב הראשון היינו צריכות ללכת ל"ביתן הרחצה". לגביי זאת הייתה הפעם הראשונה והאחרונה שהייתי שם. היינו צריכות להתפשט, למסור את בגדינו ולאחר מכן ללכת לאזור המקלחות. לאורך התקרה היו צינורות מתכת, שבהם היו חורים במרחקים קבועים. כאשר עמדנו מתחת לחורים האלה, פתחה המפקחת את הברז ונשטפנו במעט מים פושרים. זה היה הכל. מגבת לא קיבלנו, אבל כל אחת קיבלה גופייה, תחתונים ושמלה. לדאבוני יצא לי לקבל שמלת קיץ עם

שרוולים קצרים. הורשינו להחזיק בנעליים שלנו.

לרובנו בזה הסתיים עניין הרחצה. אבל לא לכולנו האיר המזל. היו כמה נשים שבשל שערן שהיה יפה מדי, ארוך מדי או מתולתל מדי, עוררו את קנאת המפקחות, שעשו להן קרחת. אני זוכרת עדיין את הנערה הבלגית בת השבע-עשרה שהגיעה עם הקבוצה שלנו. היה לה באמת שיער יפהפה בצבע חום ערמוני - והנה, היא יצאה החוצה קרחת, עם עיניים קרועות לרווחה, מוכת הלם. זה היה קורע לב.

אחרי כמה ימים התחלנו לעבוד; בנות המזל קיבלו עבודה במטבח או במשרד, ואלה שהמזל לא האיר להן פנים במחצבת החול. איש לא הבין מדוע צריך היה להביא חול ממקום אחד לשני. זאת הייתה עבודה מתישה מאוד ויום העבודה היה ארוך. סיכויי ההשרדות של הנשים שעבדו בחפירות פחתו מיום ליום. התברר שהיה צורך בעוד כמה נשים במחלקה של מפעלי סימנס (Siemens) מחוץ לשער. לשם כך זומנה קבוצת נשים - ואני בתוכה - לאולם העבודה כדי לעבור בחינת התאמה. היינו צריכות לכופף במהירות רבה חוטי ברזל דקיקים לצורות שונות: מקביליות, קוביות ועוד. אתם, שמכירים אותי, בוודאי מבינים שלא יכולתי להצליח, ונדחיתי. פירוש הדבר היה שכמעט בוודאות אצטרך לעבוד במחצבת החול. כל הלילה חשבתי ללא הרף מה אוכל לעשות כדי למנוע זאת. כאשר התייצבה הקבוצה למחרת כדי ללכת לביתן העבודה, הצטרפתי אליה, אך ליד בית החרושת ספרו אותנו. גילו שיש אישה אחת מיותרת, איך ייתכן? אף אחת מהידידות שלי לא הלשינה עליי, ומכיוון שביום הקודם לא נרשמו שמות, קשה היה לגלות מי הייתה המיותרת.

ברגע זה הגיע, למרבה המזל, עובד אזרחי שפיקח על העבודה ואמר שהוא זקוק למעשה לעוד אישה לעבודה ליד מכונה מסוימת. אני חושבת שזה הציל את חיי בתקופה ראשונה זו בראבנסבריק.

בביתן העבודה עסקו ביצור מכשירים למדידת הוולטאג' והאמפראג' למטוסים, ולאחר שהם הורכבו, החזקתי אותם במגנט גדול כדי לבדוק אם הם במתח הנכון.

החיים בביתן היו נסבלים; היה יבש, ובגלל המכשירים היה שם אפילו מעט חם. בנוסף לכך לא עינו אותנו, או יותר נכון כמעט ולא. אם המפקחת הייתה לבד בביתן, היא נשארה לשבת בשקט בפניה. אבל אם אחד מרבי הסמלים נכנס, היא התחילה לקלל ולצעוק. אם האחרון היה לבד, גם הוא לא שם לב אלינו. אם המפקד עמד להיכנס, הוא עבר עם הכלב שלו בצורה מאיימת מאחורי גבינו. תמיד היה פחד, תמיד הייתה התרפסות בפני מי שנמצא במעמד "גבוה" יותר, ואילו מעמד זה "הגשים את עצמו" על ידי בעיטה כלפי מטה, כלפי מי שנחשבו "נחותים".

הגענו בתחילת ספטמבר, והעמידה במתחם ההתייצבות בבוקר לפני העבודה ובערב אחרי העבודה – עבדנו 11 שעות – הייתה סיוט בשבילי בשמלת הקיץ הדקה שלי. למזלי הביאה לי חברה סוודר מצמר כחול מ"חדר הבגדים": מתנת אלוהים! אלא שאז למדתי להכיר בפעם הראשונה את כיני בגדים, ועוד איך! הסוודר היה מלא בהן וככל שניסיתי לתפוס ולסלק אותן, בכל פעם הגיעו חדשות. בנוסף לכך הן שרצו גם בכיסוי המזרונים, שבתוכם היה חומר אפור לא מזוהה. הדבר לא הוסיף למנוחת הלילה שלנו, במיוחד לא אחרי תורנות לילה, וזה היה כל שבוע שני. עבורי שינה במשך היום נוגדת את הטבע שלי; את נרדמת על סף הערנות ולא מגיעה למנוחה של ממש.

בעיני החזאים אולי לא היה חורף, 1944-1945, אחד החורפים הקרים ביותר, אבל במזרחה של גרמניה הוא התחיל מוקדם וב-15 בדצמבר הגיעה הטמפרטורה לעשרים וחמש מעלות מתחת לאפס. אני זוכרת את התאריך הזה כיוון שאז הייתי כלואה בדיוק שנה.

העמידה במתחם ההתייצבות נעשתה הרבה יותר קשה, כיוון שסבלנו מתת-תזונה ומחוסר ביגוד מתאים. נאסר עלינו להקים נשים שהתמוטטו.

הימים שלנו נראו כך: בחמש וחצי נכנסה מפקחת לביתן, התהלכה בין שורות המיטות, צעקה "לקום! לקום!", טיפסה על המיטה התחתונה והעירה בדחיפה

את אלה שישנו במיטה העליונה. אם עשית תורנות לילה, היית צריך לומר: "נאכטשיכט", תורנות לילה בגרמנית, ואז היא עזבה אותך. האמיצות שבינינו הלכו לחדר הרחצה: מקום עם חלונות שבורים, שבמרכזו עמד שולחן עץ רחב. היו בו בשני הצדדים שישה כיורי מתכת שמעליהם עבר צינור מתכת עם חורים בדיוק מעל הכיורים, שמהם טפטפו מים ללא הרף. יכולת אפוא להרטב. סבון ומשחת שיניים היו עד מהרה למותרות שיכולנו לשכוח מהן, מגבות לא היו, אף שכמה נשים הצליחו להשיג פיסת בד כותנה או צמר. מתחת לטפטופים האלה ניסית לרחוץ גם את התחתונים שלך ואנחנו, בנות המזל שעבדנו במקום מחומם (בביתני השינה לא היה חימום) לקחנו אותם איתנו מעל הזרוע אל מקום העבודה והנחנו אותם על גבי צינור החימום. אלה הוסתרו על ידי שולחנות העבודה שלנו. ואולם, פירוש הדבר שאז היית צריך לעמוד ברחבת ההתייצבות כאשר גופך התחתון ערום והתחתונים הפכו ללוחית קרח.

בשעה שש התקיימה ההתייצבות. וארוחת הבוקר? פשוט מאוד: פעמיים בשבוע קיבלת חתיכת לחם חום כהה (שלעתים קרובות היה מעופש לגמרי כיוון שנשמר במחסן טחוב). בנוסף לכך הביאו כמה נשים מהמטבח קומקום גדול עם נוזל חום. הוא כונה קפה וכל אחת יכולה הייתה למלא בו את הכוס שלה. משבע בבוקר (סוף ההתייצבות) ועד שש בערב עבדנו. בצהריים הייתה הפסקה של שלושת רבעי שעה, כך נדמה לי. אז הלכת עם הקערה שלך לעמוד בתור כדי לקבל קערה מלאה בקולרבי עם הרבה נוזלים. בימים הראשונים בראבנסבריק קיבלנו תפוחי אדמה בקליפה. אז עוד טרחנו ברוב אנינות להסיר את הקליפה. ברגע שסיימנו לאכול את תפוחי האדמה עטו עלינו, להפתעתנו הרבה, הנשים האחרות כדי לחטוף את הקליפות מהקערות שלנו. אבל מאז קיבלנו כל יום רק קולרבי. ניסית לאכול את התבשיל הזה לאט ככל שיוכלת, אך בגלל הרעב זה היה תמיד מהר מדי. עברו עשרים וארבע שעות עד שקיבלת משהו אחר, אלא אם כן שמרת חלק מהלחם שלך לערב.

דבר אחד אסור היה לעשות, והוא: ביום שהרגשת רע מאוד, למסור את הקערה

שלך לאישה אחרת שהציעה להביא לך את המנה שלך, שכן אז יכולת להיות בטוח שתקבל פחות מחצי. היוצאות מכלל זה היו הנשים מהקבוצה "שלנו". קבוצה זו נוצרה כמו מאליה: אף שהיינו שונות מאוד זו מזו, הייתה לנו מטרה משותפת אחת: רצינו להיאבק ולא לתת להם להביס אותנו מבחינה נפשית, עד כמה שאפשר. וזה כלל שמירה על סטנדרט מסוים של התנהגות.

אחרי הארוחה היינו צריכות להמשיך בעבודה. בגלל המזון הגרוע סבלנו כולנו משלשולים, וכל הזמן היינו צריכים להשתמש ב"חביית", שעמדה בתא פתוח בקצה אולם העבודה. בין שש לשבע בערב נערכה שוב התייצבות, שבה הייתה המפקחת תמיד סופרת אותנו. תוצאת הספירה הראשונה מעולם לא התאימה, על כן היה צריך לספור אותנו פעמים רבות, כך שיצא לנו לפעמים לעמוד במתחם זמן רב מאוד, במיוחד בימי ראשון. אז נראה לפעמים שהזמן עומד מלכת. אחרי שבע הייתה אפשרות לבקר את החברות ולשוחח. כיוון שלא היו כסאות, ישבנו בדרך כלל על המיטות, וזה אכן היה המקום המתאים ביותר לכך, גם בגלל הקור. ניסינו לשמור על מורל גבוה בכך שסיפרנו זו לזו עלילות של ספרים ודקלמנו שירים שזכרנו: הנריאטה רולנד הולסט (Henriëtte Roland Holst), אדמה ון-סחלטמה (Adema van Scheltema), באוטנס (Boutens), נייהוף (Nijhoff), ליאופולד (Leopold), רילקה ועוד. לבפ דה-נייבה (Bep de Neve) היה זיכרון פנומנלי והיא הכירה את כל הספר "עץ חג המולד וחתונה" של צ'ארלס דיקנס בעל פה.

בערב ניתן היה לגשת שוב לחדר הרחצה. קרה לא פעם שבדיוק כשהיית ערומה, נשמעה אזעקה למתקפת אוויר ועל כן האור כבה. מיד היית צריכה להתכופף מעל הכיור והדברים שמסביב (שמלה, סוודר), שכן עד מהרה הרגשת ידיים מחפשות עליך. נשים, שניסו לקחת לעצמן דברים שלרגע לא שמרת עליהם. עם סיום האזעקה הלכת למיטה, ומה שלא לבשת שמת מתחת לכרית. ואז התחילה, בחושך, החלפת המתכונים. זה היה כל כך מוזר, לשמוע קטעי משפט כמו "הכי טעים יוצא אם משרים את האגוזים והצימוקים לילה שלם ברום", או:

"יעדיף ביצה אחת יותר מדי מאשר פחות מדי." לרוב הנשים היו הזיות על מאכלים מתוקים, לי על פיקנטיים.

אחרי ששרר שקט, קרה לעתים קרובות שיכולת להרגיש שוב ידיים נודדות בזהירות מעל המיטה לכיוון הכרית. ואז רטנת משהו והידיים נעלמו. אבל פעם אחת הייתי כנראה שקועה בשינה עמוקה מאוד, כי למחרת חסרו הנעליים שלי. עמדתי אפוא ללא נעליים במתחם ההתייצבות וכך גם הלכתי לעבודה, אבל בהפסקת הצהריים באה מלאך מושיע להביא לי נעליים אחרות. אמנם זה לא היה זוג: האחת הייתה נעל במידה 39, האחרת משהו גס דמוי נעל עץ במידה 41. אבל בכל זאת שמחתי מאוד שהיה לי משהו. למרות הכל הייתי צריכה לצחוק לפעמים כאשר הבטתי למטה: שתי הרגליים האלה דקות כמקלות בנעליים הגסות המכוערות האלה.

בתקופה זו ישנתי לפעמים למטה ולפעמים למעלה, לשני המקומות היו חסרונות ויתרונות משלהם. אם שכבת למטה, יכולת בלילה לצאת יותר מהר מהמיטה כדי ללכת בחושך ובקור לבתי השימוש, שנמצאו בצריף מעט הלאה. החיסרון של המיטה התחתונה היה, לעומת זאת, שאם מעליך ישנה אישה שבלילה לא טרחה לצאת החוצה כדי להשתין, דלפו טיפות השתן דרך המזרון שלה על המיטה שלך. מובן שמחינו והבענו סלידה, אבל לא יותר מדי. החיים בסביבה כה אכזרית ומזוהמת גרמו לכך שהתגובות שלנו היו שונות מאשר בעבר – לפני זמן רב, בחופש.

לא היינו מסוגלות עוד לסקור היטב את העבר, וגם לא לחשוב על העתיד. מעט האנרגיה שעוד נשארה לנו שימשה להישרדות. יכולנו עדיין לשוחח על נושאים שונים, אך לא על הקשרים שלנו או על הילדים שלנו. בתת-התודעה הרגשת שלא יכולת להרשות לעצמך אפילו לחשוב על כך.

בנוסף נראה לי שלאט לאט נפגענו כולנו מעמימות חושים כתוצאה מהשהות במחנה. לפעמים יכולת לראות הדגמה ברורה לכך. אישה פולניה ישבה על מדרגה לפני ביתן, כאשר מפקחת יצאה החוצה ובעטה בה. לא נראה כל שינוי בפניה של

הפולנייה – לא זעם, לא שנאה; היא פשוט זזה הצידה כמה מטרים, כחפץ חסר-אופי.

במחנה שלנו היו נשים מלאומים רבים: רוסיות, פולניות, רומניות, הונגריות, יוגוסלביות, שוודיות, נורווגיות, בלגיות והולנדיות. לביתן הרוסי העזה המפקחת אך בקושי להיכנס; אף שאסור היה לשיר, נשמעו בערב בקולי קולות שירים (שירי קרב?) מהביתן הרוסי. הנשים הרוסיות היו חזקות מאוד, ובעוד הנשים שלנו התקשו מאוד לסחוב את סירי האוכל הכבדים מהמטבח לביתן, הן סחבו את כלי המתכת הזה ביניהן כאילו היה סל כביסה.

מי שנאלצו לשיר היו הנשים שבגלל עבירה קלה ישבו ב"ביתן העונש". שם לא הייתה להן מיטה או שמיכה, הן שכבו על הרצפה או על כמה שולחנות שעמדו שם. בבוקר הן נאלצו, תשושות, לצעוד לפנינו, ומפיהן נשמע השיר הגרמני "בשדה האברש צומח ורד קטן" כבדיחה מקאברית.

פעם אחת התבקשתי להגיע למשרדו של המפקד. לרגע עלה בי שמץ של תקווה שאולי ישחררו אותי, כי זה כבר קרה פעם אחת עם מישהי מהקבוצה שלנו. אבל לא כך קרה; מאחורי השולחן ישבו שני אנשי צבא. אחד מהם קרא לפניי את גזר הדין שנכתב בשפה משפטית: הורשעתי לעונש מאסר עד לסיום המלחמה, בגרמנית "קריגסדאור" (Kriegsdauer). זאת הייתה הצגה מגוחכת: הקריאה המסודרת של גזר הדין מבלי שהתקיים הליך משפטי מלכתחילה.

בינואר 1945 החמיר המצב; המים היו מזוהמים בחיידקי טיפוס ועל כן לא יכולנו עוד לשתות מהם. מאות נשים חלו, ומהלך המחלה היה מהיר מאוד. אני זוכרת את אשת הספר ממחוז בראבנט, שבבוקר עוד צעדה לידי לביתן העבודה; בחמש אחר הצהריים היא נפטרה. הארובה של המשרפה עישנה יום ולילה ולא היו די נושאות-גופות כדי לסלק את המתים. התוצאה הייתה שבבוקר התרחצנו מעל גופות, שבינתיים דחפו אותן אל מתחת לכיורים.

כדי להרוות את צימאוננו שברנו נטיפי קרח מקצות הגג של הביתן שלנו. נכון

שהם היו ירוקים מהצבע, אבל קיוונו שנתגבר על זה.

ימים ולילות אפרוריים באו והלכו; אפרוריים בגלל חוסר התקווה. מתי כבר יבוא קץ למלחמה? אי-הידיעה אם לפנינו עוד חודשיים או שנתיים, זה מה ששבר נשים רבות והקדים את מותן.

עד לרגע זה הצלחתי לחמוק ממחלות, גם לאחר ששכבתי כמה לילות ליד אישה שסבלה מדיפתריה ונפטרה. אם כן, למרות כל הסבל לא הייתי כל כך רגישה למחלות. אבל בסוף ינואר היה לי ביש-מזל. שרפתי את כף ידי במכשיר הלחמה, ומה שנראה תחילה כפצע תמים הפך להרעלת דם. היה לי חום גבוה והלכתי ברגליים כושלות לתחנת החולים. הייתי כל כך חלשה שנשכבתי אפרקדן על הרצפה המלוכלכת. אינני יודעת איך, אבל הגעתי למיטה, ליד אישה שסבלה מדיזנטריה ובלילה הראשון צעקה כל הזמן: "אחות, אחות, אחות, סיר". לא הגיעה שום אחות, וכמובן גם לא סיר. הקול שלה נחלש בהדרגה ובמהלך הבוקר היא נפטרה. עברו עוד כעשרים וארבע שעות עד שנושאות הגופות באו לקחת אותה. אל תחשבו שבביתן החולים נהנית מתנאים טובים יותר מאשר בביתן הרגיל שלך. בקושי קיבלתי טיפול. אני זוכרת שבמיטה לידי שכבה אישה – היא הייתה רשמת בבית המשפט בלבן (Leuven) שבבלגיה – שהיה לה פצע ענקי בגבה. תחבושות לא היו, אבל פעם ביום עטפו אותה בנייר טואלט מסביב לגבה ולחזה. זה עזר כמובן רק לזמן קצר.

נס משמים שהרעלת הדם לא חיסלה אותי, וברגע שהחום ירד הוציאו אותי מהביתן. הייתי צריכה להמתין כמה ימים עד שיכולתי לשוב לביתן של סימנס (אינני זוכרת מדוע), ובינתיים העבירו אותי לביתן הצועניות. הנשים הצועניות יצרו קשר כה הדוק ביניהן, שלא היה מקום לפולשת כמוני. יכולתי להשיג כוס "קפה" בבוקר וקערת קולרבי בצהריים רק אם הצלחתי לעמוד מאחורי שתי צועניות ולהושיט את ידי ביניהן לעבר המחלקות. אם אלה ראו אותי, הן איימו עלי בכף ההגשה המורמת ולא הייתי מקבלת דבר. כמו כן לא היה לי מזרון, כך שבלילה ישנתי על קרשי העץ. ומכיוון שהרווחים בין הקרשים היו ברוחב של

הפולנייה - לא זעם, לא שנאה; היא פשוט זזה הצידה כמה מטרים, כחפץ חסר-אופי.

במחנה שלנו היו נשים מלאומים רבים: רוסיות, פולניות, רומניות, הונגריות, יוגוסלביות, שוודיות, נורווגיות, בלגיות והולנדיות. לביתן הרוסי העזה המפקחת אך בקושי להיכנס; אף שאסור היה לשיר, נשמעו בערב בקולי קולות שירים (שירי קרב?) מהביתן הרוסי. הנשים הרוסיות היו חזקות מאוד, ובעוד הנשים שלנו התקשו מאוד לסחוב את סירי האוכל הכבדים מהמטבח לביתן, הן סחבו את כלי המתכת הזה ביניהן כאילו היה סל כביסה.

מי שנאלצו לשיר היו הנשים שבגלל עבירה קלה ישבו ב"ביתן העונש". שם לא הייתה להן מיטה או שמיכה, הן שכבו על הרצפה או על כמה שולחנות שעמדו שם. בבוקר הן נאלצו, תשושות, לצעוד לפנינו, ומפיהן נשמע השיר הגרמני "בשדה האברש צומח ורד קטן" כבדיחה מקאברית.

פעם אחת התבקשתי להגיע למשרדו של המפקד. לרגע עלה בי שמץ של תקווה שאולי ישחררו אותי, כי זה כבר קרה פעם אחת עם מישהי מהקבוצה שלנו. אבל לא כך קרה; מאחורי השולחן ישבו שני אנשי צבא. אחד מהם קרא לפניי את גזר הדין שנכתב בשפה משפטית: הורשעתי לעונש מאסר עד לסיום המלחמה, בגרמנית "קריגסדאור" (Kriegsdauer). זאת הייתה הצגה מגוחכת: הקריאה המסודרת של גזר הדין מבלי שהתקיים הליך משפטי מלכתחילה.

בינואר 1945 החמיר המצב; המים היו מזוהמים בחיידקי טיפוס ועל כן לא יכולנו עוד לשתות מהם. מאות נשים חלו, ומהלך המחלה היה מהיר מאוד. אני זוכרת את אשת הספר ממחוז בראבנט, שבבוקר עוד צעדה לידי לביתן העבודה; בחמש אחר הצהריים היא נפטרה. הארובה של המשרפה עישנה יום ולילה ולא היו די נושאות-גופות כדי לסלק את המתים. התוצאה הייתה שבבוקר התרחצנו מעל גופות, שבינתיים דחפו אותן אל מתחת לכיורים.

כדי להרוות את צימאוננו שברנו נטיפי קרח מקצות הגג של הביתן שלנו. נכון

שהם היו ירוקים מהצבע, אבל קיוונו שנתגבר על זה.

ימים ולילות אפרוריים באו והלכו; אפרוריים בגלל חוסר התקווה. מתי כבר יבוא קץ למלחמה? אי-הידיעה אם לפנינו עוד חודשיים או שנתיים, זה מה ששבר נשים רבות והקדים את מותן.

עד לרגע זה הצלחתי לחמוק ממחלות, גם לאחר ששכבתי כמה לילות ליד אישה שסבלה מדיפתריה ונפטרה. אם כן, למרות כל הסבל לא הייתי כל כך רגישה למחלות. אבל בסוף ינואר היה לי ביש-מזל. שרפתי את כף ידי במכשיר הלחמה, ומה שנראה תחילה כפצע תמים הפך להרעלת דם. היה לי חום גבוה והלכתי ברגליים כושלות לתחנת החולים. הייתי כל כך חלשה שנשכבתי אפרקדן על הרצפה המלוכלכת. אינני יודעת איך, אבל הגעתי למיטה, ליד אישה שסבלה מדיזנטריה ובלילה הראשון צעקה כל הזמן: "אחות, אחות, אחות, סיר". לא הגיעה שום אחות, וכמובן גם לא סיר. הקול שלה נחלש בהדרגה ובמהלך הבוקר היא נפטרה. עברו עוד כעשרים וארבע שעות עד שנושאות הגופות באו לקחת אותה. אל תחשבו שבביתן החולים נהנית מתנאים טובים יותר מאשר בביתן הרגיל שלך. בקושי קיבלתי טיפול. אני זוכרת שבמיטה לידי שכבה אישה - היא הייתה רשמת בבית המשפט בלבן (Leuven) שבבלגיה - שהיה לה פצע ענקי בגבה. תחבושות לא היו, אבל פעם ביום עטפו אותה בנייר טואלט מסביב לגבה ולחזה. זה עזר כמובן רק לזמן קצר.

נס משמים שהרעלת הדם לא חיסלה אותי, וברגע שהחום ירד הוציאו אותי מהביתן. הייתי צריכה להמתין כמה ימים עד שיכולתי לשוב לביתן של סימנס (אינני זוכרת מדוע), ובינתיים העבירו אותי לביתן הצועניות. הנשים הצועניות יצרו קשר כה הדוק ביניהן, שלא היה מקום לפולשת כמוני. יכולתי להשיג כוס "קפה" בבוקר וקערת קולרבי בצהריים רק אם הצלחתי לעמוד מאחורי שתי צועניות ולהושיט את ידי ביניהן לעבר המחלקות. אם אלה ראו אותי, הן איימו עלי בכף ההגשה המורמת ולא הייתי מקבלת דבר. כמו כן לא היה לי מזרון, כך שבלילה ישנתי על קרשי העץ. ומכיוון שהרווחים בין הקרשים היו ברוחב של

כעשרה סנטימטרים וגם לא הייתה לי שמיכה, לא הצלחתי כמעט לישון. במבט לאחור אני חושבת שבימים האלה הגעתי לנקודת השפל של כוח הסבל שלי. אבל אחרי ארבעה או חמישה ימים יכולתי לשוב לביתן השינה הקודם שלי. כיוון שכבר היה צהריים, הייתי צריכה להגיע לעבודה רק למחרת. ישבתי ושכבתי כל אחר הצהריים על המיטה, מנסה, מיואשת, לאסוף כוחות ליום המחרת. אבל נראה שהייתי חלשה מדי, שכן כאשר צעדנו לעבודה אחרי ההתייצבות, התמוטטתי. הנשים שצעדו בשורה מאחוריי ניסו לא להיתקל בי, אבל המפקחת עם השוט שלה אילצה כמה מהן לדרוך עליי (כך הן סיפרו לי אחר כך). סתבו אותי אל ביתן סימנס הקטן ושם התאוששתי. כאשר ביקרתי לפני חמש-עשרה שנים אצל כירופרקטור בגלל כאבי גב, הוא שאל אותי אם קיבלתי בעבר מכה חזקה בגבי, או אם נפלתי מגובה רב על גבי. ואז חשבתי לפתע כי הכאבים האלה יכולים להיות ירושה ישנה מהמחנה.

מעליי בביתן החולים שכבה עכשיו אישה שהכרתי מה"בלוק" שלנו אך לא היה לי כל מגע איתה לפניכן. הייתה לה בת חלשה מאוד, בת עשרים בערך, וכמה פעמים ראיתי שהאם, כאשר הלכה לקחת את קערת האוכל עבור בתה, לקחה לעצמה חלק גדול מהתוכן. עכשיו היא סיפרה לי סיפור גדוש רחמים עצמיים. היא הייתה אשתו של מנהל בית ספר לימאות, חינכה את בתה לתפארת, ועכשיו התאהבה הבת ב... מורה ורצתה להינשא לו. "והרי גם את לא היית רוצה שאחד מילדייך יינשא למורה, לא כן?" עכשיו, כשאני כותבת דברים אלה, זה נשמע טיפשי ואווילי, אבל תחשבו רגע כיצד שכבנו שם: חולות, שברי כלי, חצי מורעבות, מלוכלכות ומכוסות כינים! לא יכולתי ולא רציתי למחות... זה היה יותר מדי מגוחך.

ניהול ביתן החולים היה בידי רופאה, שלאור המשולש הירוק שלה ביצעה פשע. היא הייתה אישה מוזרה; מצד אחד כאילו ריחמה עליי, שכן היא נתנה לי זריקות עם סוכר ענבים. אבל מצד שני, בעברה בערב בין המיטות היא הייתה מסוגלת לומר לי בנימה סדיסטית: "את, וסטרוויל, את כבר לא תגיעי הביתה".

בגלל כל הסבל הנוסף של השבועות האחרונים פרח לחלוטין ממוחי שזמן קצר לפני כן היינו כולנו צריכות, אחר צהריים אחד, לצאת מהבלוק שלנו לבדיקה. ברגליים יחפות, כך אמרו לנו. למרבה המזל, לא ערומות לחלוטין, כפי שקרה לנשים מבלוק אחר. ואז, אחרי המתנה אינסופית כרגיל, הגיע רופא עם עוזר שהסתובבו סביבנו בעין בוחנת. העוזר רשם כל הזמן מספרים. חשבנו שזה יכול להיות קשור למעבר למחנה ריכוז אחר, אבל קרו כל כך הרבה דברים שלא הבנו, ששכחתי מזה.

אבל עכשיו הגיעה, בסתר, ידידה מהמשרד לספר לי שרשמו אותי ברשימה של אלה שלמחרת, או ביום שלאחר מכן, יישלחו לתאי הגזים. כיוון שהצבא הרוסי התקרב, החלו הגרמנים לחסל בגז את הנשים בעלות המראה החולני ביותר. במידה והרוסים יפרצו ויגיעו למחנה, הם יראו שם רק את הנשים שעוד נראו בריאות יחסית, במידה זו או אחרת.

האישה שסיפרה לי את זה הביאה לי גם מספר אחר ובקבוק טריכלוראתילן (או כך נדמה לי) כדי להלבין את שערי. היא יעצה לי לתפור את המספר החדש הזה על שרוולי ולנסות לברוח דרך החלון ברגע שיבואו לקחת אותי. אך הדבר היה בלתי-אפשרי. היינו מחוץ לשער, ולהיכנס לכפר ראבנסבריק לא יכולתי, הן בגלל הביגוד שלי והן בגלל מצב בריאותי.

כאשר שררה דממה בביתן החולים ושמעתי את הנשימות הסדירות של הנשים שמעליי ולידי, קלטתי בתודעתי, בפליאה גמורה, שלא היה בי שמץ של חרדה. מיד אחר כך הגעתי למצב נפשי שאותו הצלחתי להגדיר לעצמי, בזהירות רבה, רק לפנות בוקר. הייתי במצב של תודעה בהירה וצלולה שלא חוויתי לפני כן, וגם לא לאחר מכן. הכל היה בהיר, אור עדין בבוהק של זהב לבן היה סביבי ועבר דרכי. ידעתי היטב היכן שכבתי וכיצד, אך לכך לא הייתה כל חשיבות. היה שם שקט אינסופי, שלוה ללא גבול.

כאשר חיפשתי לקראת בוקר דימויים ומילים כדי להגדיר לעצמי מה קרה לי באותו לילה, עלו בי הדברים הבאים: החיים הם כמו הים, לפעמים הגלים שעל

פני השטח פראיים ומגיעים לגובה של מגדלור, אולם בעומק הכל שקט וחסר-תנועה. לאדם לא יכול לקרות דבר.

אבל האמינו לי, ילדים ונכדים יקרים, הדימויים שיצרתי לי באותו בוקר לא תיארו לחלוטין את מה שחוויתי באמת. חסר בהם הזוהר!

חיכיתי יום, ועוד יום, אך לא באו לקחת אותי. מאוחר יותר שמעתי ששכחו את ביתן החולים הקטן הזה.

אחרי אותו לילה עלו בי זיכרונות מהבית, במיוחד על הילדים, מבלי שקרעו את לבי. זמן קצר לאחר מכן שבתי לקבוצה שלי. זה היה נהדר, לשבת שוב בין אנשים שאיתם אפשר לנהל שיחות על רמה.

ביום הולדתי, כמה שבועות לאחר מכן, למדתי עד כמה נשים מסוגלות להקריב קורבנות זו עבור זו. היה לי יום הולדת, ולא ייאמן, נשים שונות הביאו לי משהו. לדוגמה, אחת החליפה את מנת הלחם שלה (תארו לעצמכם איזה קורבן זה היה!) תמורת גזר. אנחנו כלל לא ראינו גזר, אבל הם היו במטבח, כיוון ששם בישלו גם לצוות הגרמני. קיבלתי פרוסת לחם דקיקה ועליה שמי חתוך מגזר. אישה אחרת השיגה שתי פיסות קרטון ומעט נייר מלוכלך, וכתבה עליהם את כל ההימנן ההולנדי, הווילהלמוס. קיבלתי גם "מחברת" ובה מתכונים. נשים בנות לאומים שונים כתבו בו מתכון אישי.

זה היה לא ייאמן, הייתי בהלם. למרות כל הזוועות מסביבנו ומצבנו האומלל, היו עדיין נשים שלא נשברו נפשית. לעתים קרובות גם אמרנו זו לזו: אם אי-פעם נצא מכאן ונתפוס את המפקחות האלה, לא נטפל בהן לעולם כפי שהן עשו לנו, כי רק אז יהיה היטלר המנצח האמיתי.

זרם השמועות הנצחי (כבר שמענו מההתחלה שהרוסים מתקרבים ושזה עניין של שבועות אם לא ימים עד שהמלחמה תסתיים) התחזק. גם ההתייחסות אלינו הייתה מעט פחות גסה. מדי פעם עמדנו בשמש האביבית ושרנו שירים שהטי ווטה (Hetty Voute) היטיבה להלחין.

ולפתע הגיעו חבילות מהצלב האדום. הנשים מארצות אחרות כבר קיבלו לפני כן חבילות שנשלחו על ידי הממשלות שלהן. ממשלת הולנד מעולם לא מצאה לנחוץ לעשות את זה: שם לא האמינו שהחבילות אכן יגיעו לידינו. נראה שלא היה להם מושג עד כמה חבילה כזאת יכולה הייתה לתת לנו תמיכה מוסרית. אני זוכרת שאישה פולניה קיבלה משהו, וכאשר התיישבתי על כיסא העבודה שלי, ראיתי שם תמר ושני ביסקוויטים. שוב מחווה מחממת-לב!

בדרך אל החופש

ואז, באופן פתאומי למדי, הגיעה התקופה שלנו במחנה לידי לסיימה. ב-21 או ב-22 באפריל נקראו השמות שלנו, כלומר של הנשים ההולנדיות והבלגיות, והביאו אותנו לחלק אחר של המחנה. שם עמדו משאיות של הצלב האדום השוודי כדי להביא אותנו אל החופש. על פניהם של הנהגים יכולנו לראות כיצד נראינו. הם הביטו בנו בתימהון, וראיתי אחד מהם בוכה.

זה היה מעבר בלתי-מציאותי. לפתע לא עוד צעקות, לא עוד התייחסות בלתי-אנושית. עכשיו עזרו לנו ידיים זהירות להיכנס למשאיות.

בהתחלה המסע לא היה קל. מובן שהיינו תשושות ולא יכולנו לסבול הרבה. לא היה מקום ישיבה לכולנו, אבל נאחזנו בתקווה לעתיד קרוב של חופש. נסענו לכיוון שלסווייק-הולשטיין, אבל עם רדת החשכה אסור היה להמשיך לנסוע, ועצרנו באמצע יער. ירדנו לעולם חלומי, שכן הקרקע הייתה מכוסה במאות כלניות-יער. היו נשים שלא עמדו בכך והתמוטטו בכי, אבל רובנו ישבנו והבטנו באגדה הזאת שנגלתה לעינינו ללא אומר. ישבנו שם בשקט גמור; זה היה כל כך מהמם.

ביום המחרת המשכנו בנסיעה ובצהרי אותו יום הכה בנו הגורל. שיירה צבאית גרמנית החלה לנסוע בין המשאיות שלנו, וזמן קצר לאחר מכן הופיעו מפציצים אנגליים באוויר. נשכבנו בצד הכביש וניסינו להתחבא ככל שיכולנו. אבל אחרי שההפצצות הסתיימו, התברר שחמש-עשרה מהנשים נספו.

כמה עצוב: לזמן קצר גם הן חוו את החופש, כמעט היינו בגבול הדני, אבל עבורן זה נגמר.

אחת מהן אני זוכרת היטב: אישה צעירה שעבדה בבאר ברחוב ניוונדייק (Nieuwendijk) במרכז אמסטרדם. כל הדרך היא הייתה עליזה ומלאה בסיפורים על חייה באמסטרדם ומה שהיא התכוונה לעשות כאשר תשוב.

בעיר קיל (Kiel) עצרנו ויכולנו ללכת לשירותים רגילים ולשתות מים. במצב רוח קשה המשכנו הלאה ובדמדומים עברנו את הגבול הדני. נראה שאז קיבלנו יותר משאיות, ומסוג אחר, שכן בלילה השני ישנו על חציר. כאשר אותו לילה היינו צריכות לצאת כדי להשתין, היו שם, כמו במטה קסמים, שתי ידיים שעזרו לך לרדת. היו מי ששמרו עלינו!

כמה גדול היה המעבר הזה; למדנו היטב לסבול קשיחות, אבל רוך, לא, לרוך לא היינו רגילות ולא ידענו לקבל אותו.

למחרת עצרנו בעיירה קטנה ליד מבנה שבו יכולנו לשטוף מעט את ידינו ואת פנינו. ושוב נתקלנו במבטים הנדהמים הלא מאמינים של הדנים: כאילו עלתה קבוצת נשים מהשואל. על שולחנות ארוכים בחוץ היה לחם! לחם אמיתי עם משהו, בשבילנו, איזה פינוק! קצת קודם לכן כאשר יצאתי מהשירותים כבר ראיתי חתיכה קשה של הלחם מונחת בחצר, וחשבתי: "כמה עשירים הם כאן; נפלה פיסת לחם ואף אחד לא מרים אותה."

אחר הצהריים עלינו עם המשאיות על אניית מעבורת; עברנו את מיצר הבלט (Belt) הקטן והגדול ולבסוף את מיצר הסונט (Sont). בלילה האחרון ישנו על האנייה, בגוף האנייה ובמעברים. אך הרבה מנוחה לא הייתה לנו, שכן הטבח, כנראה מתוך רחמנות לנשים הכחושות האלה, הכין מאכל שמן מאוד, שעליו התנפלנו ללא מעצורים. בלילה סבלנו נורא משלשולים וכל הזמן רצנו לשירותים. לבסוף הגענו למלמו (Malmö), לאדמת שוודיה.

שוודיה

הביאו אותנו מיד לבית מרחץ. שם יכולנו לעמוד מתחת למקלחת ככל שרצינו וכל אחת מאיתנו קיבלה חפיסת סבון. לעולם לא אשכח זאת: המים החמים הנהדרים שזרמו ושצפו על גופי המלוכלך. לא יכולנו להפסיק, ולאחר מכן אכן נראינו כולנו כחזירונות ורודות. באותה הזדמנות שרפו את הבגדים שלבשנו וקיבלנו אוברול כחול; התחלנו להיות דומים לבני אדם.

אינני זוכרת היכן ישנו באותו לילה, אולם זכור לי היטב שלמחרת הביאו אותנו לאולם ספורט, שבו היה מבחר של בגדים תחתונים ושملות. כל אחת יכלה לחפש לעצמה שני זוגות בגדים תחתונים וגרביים, ושמלה אחת.

במלמו ביקרו אותנו אנשים מטעם שירותי ההגירה השוודיים. הם נתנו לנו תעודת זהות וגם צילמו אותנו. שמרתי על התצלום הקטן הזה, וכאשר אני מביטה בו, אני רואה לפניי אישה "מופרעת".

כעבור כמה ימים העבירו אותנו לסקאטוס (Skåtos), מגרש ובו הרבה "סטוגאס" (בתים קטנים), קרוב לעיר גוטבורג (Göteborg). שם יכולנו להתאושש קצת. אבל הרגיז אותנו מאוד שנתנו לנו לאכול בצמצום; צעד נבון מאוד, כמובן, אחרי תקופה ארוכה שבו סבלנו רעב.

מה עשינו בעצם בסקאטוס? נהנינו מכל לב מהמיטות האמיתיות עם סדינים לבנים, שביללות הראשונים בקושי העזתי להיכנס לתוכם. והיה תנור שהפיץ חום נפלא. זה היה חשוב, חשוב מאוד אפילו, אך לא היה בכך די. לא היה שום ארגון במחנה, רק הייתה אישה שוודית אחת שניהלה את הכל. על כן בחרנו ועד-מחנה שיצא מיד לעבודה בחריצות כדי שהעניינים יסתדרו על הצד הטוב ביותר. שבועיים לאחר מכן כבר היו ארבע-עשרה נשים רתומות לעבודה. הוקם צוות לעבודות המטבח, צוות גינה שעשה עבודות קלטור בחלקת קרקע קטנה, והיו נשים שעבדו בסאונה. עבדנו על תוכניות ללימוד השפה השוודית (ונדמה לי גם האנגלית), החל קורס גזירה, ה"עיתונות" שלנו יידעה אותנו במידה סבירה על

המתרחש בעולם והספרייה (קיבלנו ספרים וכתבי עת) פעלה גם היא במלוא הקיטור.

כל הפעילויות האלה יצרו גשר בין תקופה של הידרדרות גופנית ונפשית לבין עתיד שטרם היה ברור. בחמישי במאי קראה לנו מנהלת הסקאטוס לצאת החוצה והיינו צריכות לעמוד מסביב לדגל. בהולנד נחתם הסכם שלום! עמדנו שם, שקטות ומבלי לנוע. זה הפתיע את אנשי ההנהלה, שלא יכלו להבין שלא הגבנו בקריאות שמחה נלהבות. במקום זאת אמרנו זו לזו: "מה זה אומר, שלום? הרי אותה שנאה עדיין קיימת, הסיבות למלחמה כלל לא השתנו?" אני חושבת שאז לא הערכנו נכונה את החשיבות של שלום זה. רק העובדה שהכיבוש הופסק, שניתן היה לסגור את מחנות הריכוז ושהיהודים כבר לא נרדפו, זה לבד היה כבר עילה מספקת לאושר עמוק. אך מה לעשות, כך הגבנו ולא אחרת. בתקופה ראשונה זו זכינו גם לביקור של מרטה מיסס (Marthe Muusses).

היא הייתה פרופסור לשפה ההולנדית באוניברסיטה של אופסאלה, וכאשר שאלה אותנו אם היא יכולה לעשות משהו עבורנו, ביקשנו ממנה לשלוח לנו כמה שירים הולנדיים. תוך שלושה ימים היא הכינה לקט שירי משוררים, שעליהם התנפלנו ברעב. היא גם הכינה מבוא פשוט לעקרונות היסוד של השפה השוודית. התחלתי לפענח עיתונים שוודיים: זה קל יותר מאשר ספר, כיוון שיש בהם הרבה מילים בינלאומיות. נהייתי מזה מאוד.

נוצר קשר טוב בין מרטה לבניי, והסתדרנו מצוין בינינו. כמה שבועות לאחר מכן היא הזמינה אותי להצטרף לטיול בן שלושה ימים באזור שבו גרנו ושנקרא סמאלנד (Småland) ביחד עם חברה שלה, שידעה לנהוג במכונית. בערב היא קראה יחד איתי באיטיות רבה את תחילת הספר "גוסטה נרלינג" (Gösta Berling), ובסיום שלושת הימים הנפלאים האלה היא נתנה לי את הספר במתנה. אני מקווה שמשוהו תרמתי לה גם אני.

לאחר מכן הגיעה הזמנה מ"המועדון ההולנדי" בסטוקהולם. הם הזמינו עשרים וחמש נשים לבוא ולהתארח בסטוקהולם לשלושה ימים. היו כמה נשים שלא

היו מעונינות בכך, והאחרות ערכו הגרלה. ואני הייתי בין אלה שיכלו לנסוע. בעיה קטנה הייתה שכולנו כבר "התפוצצנו" בשמלות שלנו; לפעמים זה קרה ליד השולחן, ברעש עז. כבר עליתי במשקל מארבעים ושניים קילוגרמים לארבעים ושמונה קילוגרמים. כיוון שהמנהלת לא רצתה שנצא לסטוקהולם באוברולים שלנו קיבלה כל אחת שמלה נוספת. כל שבוע קיבלנו קצת דמי כיס, כנראה באמצעות ממשלת הולנד.

כיוון שבשוודיה יורד לפעמים גשם, קיבלנו גם מעיל גשם אולם לשם כך היינו צריכות לחתום על קבלה. בתחילת 1946, כאשר התגוררתי בבילטהובן, הגיע אליי מישוהו כדי לגבות ממני שבעים וחמישה גילדן עבור אותו מעיל גשם! אמרתי לאיש שאני מעדיפה להיות כלואה שבוע מאשר לשלם. לא שמעתי עוד ממנו לעולם.

נסענו אפוא לסטוקהולם, עשרים וחמש הנשים ואני ביניהן. שם המתינו לנו המארחים והמארחות שלנו. לנתי אצל בן-דוד שלי שמעולם לא ראיתי, כיוון שהוא עזב את הולנד בגיל צעיר. בערב הוגשה לנו ארוחת ערב במועדון ההולנדי. ישבתי ליד מרטה מיסס, והיא סיפרה לי בשקט שהמארגנים התכוונו תחילה להושיב אותנו לחוד על מעין במה, כך שיוכלו לראות אותנו היטב, אבל לבסוף ויתרו על הרעיון.

השוודים היו מלאים בכוונות טובות ומוכנים למלא אותנו באוכל ושתייה, אך לא היה להם מושג מה פירוש מחנה ריכוז. על כל פנים, באותו ערב הם לא גילו טאקט רב. באמצע הארוחה קם הגזבר על רגליו ואמר: "חברי המועדון, עליי להזכיר לכם שאתם גם משלמים עבור האורחים, כי אין להם כסף." ובהפסקה ניגש אליי חבר הנהלה ושאל אם שלוש נשים מהקבוצה שלנו תהיינה מוכנות לספר משהו על מחנה הריכוז, כל אחת חמש דקות, שמתוכן שלוש דקות על משהו עצוב, ושתי דקות על משהו עליז. או אז הגבנו ברוגז רב ועל כן ההשתתפות שלנו בתוכנית בוטלה.

בן-דודי היה טוב אליי ודאג לי היטב. מנהלת משק הבית שלו הביטה בי תחילה במעט רתיעה, אבל אחר כך הייתה, בדרך המרוחקת שלה, נחמדה אליי. תחילה הזכירה לי את המנהלת שלנו בסקאטוס, שכאשר נשאלה פעם מדוע היא מגלה כלפינו יחס מרוחק כל כך, ענתה: "אבל אלה כולן נשים שהיו בבית הסוהר." היינו אפוא נשים ששומר נפשו ירחק מהן.

שני זיכרונות עולים במוחי מהימים הראשונים האלה בסטוקהולם. חוסטה ק. (Gusta K.), אחת הנשים מהקבוצה שלי, ואני נכנסנו במוצאי שבת לאזור הנמל כדי לראות איך ימאים שוודיים משתכרים. יכולות היינו לחסוך מעצמנו את המאמץ. ראינו גברים שבלי לדבר שפכו לתוכם כמויות גדולות של משקאות חריפים, שילמו מבלי לומר דבר והלכו להם. יכול להיות שבאותו שקט הם ייכנסו לבית המרוחז הבא. התמונה השנייה שעולה בזיכרוני היא שחוסטה ואני מטיילות ברחוב רחב-ידיים, כאשר מגיע מסע הלוויה. הכל כסף שמסנוור את עינינו: קישוטי הכסף על ראשי הסוסים, כיסוי הגב של הסוסים, המרכבה עם ארון הקבורה, הגדילים על מדי הנושאים. אנחנו מתיישבות ומתפוצצות מצחוק: כל כך הרבה קישוטי חג מולד עבור גופה אחת!?

בן-דודי הציע לי להישאר אצלו בינתיים, וקיבלתי את הצעתו בשתי ידיים. סוף כל סוף יכולתי להתרחק מקבוצת הנשים, ובמיוחד בערב רציתי להיות לבד, אף שמבחינה נפשית עוד לא הגעתי לשלווה הדרושה כדי ליהנות מכך במלואו. בשבועות האלה קיבלתי גם מכתב מקורט ריילינגר, הבחור הצעיר שאתו עשיתי את הטיוול הכושל אל עיירת הגבול ברחן-אופ-זום. הוא שרד את המחנה וגם הוא נמצא בשוודיה. שמחתי כל כך לשמוע ממנו. תחילה כתבנו מכתבים, אחר כך הצלחנו להיפגש כמה פעמים. דיברנו על הכל, רק לא על הזמן שהיינו במחנות. כמה עצוב שזמן קצר אחרי ששב הולנד דרסה אותו מכונית למוות כאשר המתין לטרמפ. הוא שרד את המחנה, ואז מתרחשת איולת כזאת.

לעת עתה לא ידעתי דבר על הילדים וגם הנשים האחרות לא ידעו אם הבעל או בני משפחה אחרים עוד היו בחיים. הכעס שלי על כך גבר מיום ליום. היינו חופשיות, נכון, הבטן שלנו הייתה מלאה, נכון, אבל הדבר החשוב ביותר, הקשר עם הולנד, לא היה. החלטתי לעשות משהו בנידון. הכרתי את מר סחרמרהורן (Schermerhorn) שבנו למד בוורקפלאץ ושמונה עכשיו לראש ממשלה. כתבתי לו מכתב עם התלונות שלנו ועם המכתב הזה ניגשתי לשגרירות הולנד בסטוקהולם. עוד לפני כן נפגשתי עם השגריר, כאשר הוא ביקר אותנו בסקאטוס. בנאום שלו הוא עמד בתוקף על כך ש"לא נשכח לעולם את העזרה של האמריקאים והאנגלים, שתרמו לשחרור שלנו." במקרה ניהלתי אני את האירועים של אותו ערב (התפקיד שלי בסקאטוס היה הארגון של פעילויות תרבותיות ופנאי) והודיתי לכל אחד שתורם לתוכנית הערב. כאשר פניתי אל השגריר אמרתי: "בהחלט ניקח לתשומת לבנו את מה שהזכרת לנו, כלומר שבעזרת הרוסים, האנגלים והאמריקאים זכינו שוב לחופש." הוא הבין בדיוק למה התכוונתי.

כאשר נכנסתי לחדרו, אמרתי לו שכתבתי מכתב למר סחרמרהורן. "יום אחד נוכל, אני מקווה, לשוב להולנד, אם ממשלת הולנד תואיל בטובה להיזכר בנו. ואז אחד הדברים הראשונים שאעשה הוא ללכת למר סחרמרהורן ולמסור לו את המכתב הזה. כיוון שלא נעים לי לפעול מאחורי הגב של מישהו, הגעתי אליך כדי להקריא לך אותו לפני כן." אחרי שסיימתי לקרוא, כבר לא ניתן היה לנהל איתו שיחה סבירה. האיש פשוט נעלב, על כן עזבתי.

שעה וחצי אחרי ששבתי הביתה צלצל הטלפון: הודעה מהשגרירות; למחרת בשמונה בבוקר עלי להגיע לשדה התעופה ברומה (Bromma) כדי לטוס חזרה להולנד! חשתי בו זמנית שמחה וזעם, כיוון ששוב התברר שניתן להשיג משהו רק אם אתה יודע לדרוש בתוקף.

ומה קרה לכל הנשים האחרות, שבכל נימי נפשן התגעגעו ליקריהן אך לא ידעו למצוא את הדרך לשגריר? האם הן תצטרכנה להמתין עוד? למחרת הגעתי בכל זאת לשדה תעופה. רוב הנוסעים היו "אנשים רגילים". רק "נשות מחנה"

מעטות, שבמקרה נמצאו בסטוקהולם, ישבו גם הן במטוס. ביניהן הייתה ליס כהן שלא היה לה מושג אם מישהו מבני משפחתה נשאר בחיים. הבטחתי לה שבכל מקרה אוכל לדאוג לה למקום שבו תוכל להישאר.

הטיסה הייתה מהירה. אינני זוכרת ממנה דבר, למרות שזו הייתה הטיסה הראשונה שלי. הייתי שקועה יותר מדי בהתכוונות לשובי להולנד.

חזרה בהולנד

בשעות המוקדמות של אחר הצהריים – זה היה שבת – נחתנו בסכיפהול. הרבה לא נשאר מהמקום הזה: נותר רק מסליל נחיתה ומסלול המראה, ומבנה קטן. באוטובוס קטן הביאו אותנו למשרדי KLM בכיכר ליידספליין (Leidseplein) באמסטרדם ושם עמדנו, מביטות סביבנו, מבולבלות.

כבר החלטתי שלא אלך מיד לאבא ואימא; זה יבהיל אותם יותר מדי. נראה לי שהטוב ביותר יהיה לנסוע לגיסתי אנני, ואז אוכל גם לשמוע ממנה אם ידוע לה משהו על אחי. על כן הלכנו לים ואני ללומנסטראט (Lomanstraat). קבלת הפנים שם הייתה מעט מוזרה (אם להשתמש בלשון המעטה). אייברט (Evert), ידיד של אנני שהתגורר בביתה, פתח: "שלום, עלו למעלה; אנני יצאה לרגע לערוך קניות, שבו. אני עסוק למעלה." הוא נעלם וליס ואני התיישבנו, המומות. מאוחר יותר העליתי בדעתי שהוא היה אובד עצות עם הופעתנו הפתאומית.

ובכן, זמן קצר לאחר מכן הגיעה אנני, שגילתה הכנסת אורחים נפלאה. היא סיפרה לנו שיאן היה עדיין בחיים כאשר שוחרר המחנה נוינגאמה (Neuengamme) שבו היה. אבל הוא היה אז כל כך חלש, שנפטר יומיים לאחר מכן.

למחרת הלכתי לבקר את אבא ואימא, וליס ניסתה ליצור קשר עם בני משפחה וחברים, והצלחה בכך די מהר. נדמה לי שהיא כבר הלכה לשם ביום שלישי. אבא ואימא נראו בעיניי זקנים מאוד, שניהם היו אז בני שבעים ושבע. הם נראו כחושים אחרי החורף האחרון של מחסור חמור, שכן זקנים שלא יכלו לצאת להשיג אוכל בעצמם, סבלו כפליים.

איני זוכרת הרבה מהשבועות הראשונים האלה. גברת נוימן שמעה על בואי והבטיחה לשלוח לי ארגז עם מוצרי צריכה ראשוניים ברגע שתהיה לי כתובת קבועה.

בדרך כלשהי הגעתי גם לטינה סחבור. היא הכינה – איזו התחשבות – שני חדרים לילדים ולי, למקרה שאשוב מהמחנה. הייתי אסירת תודה, אך לא ידעתי כיצד לעכל הכל, הרגשתי אובדת עצות. הבנתי שעליי להתחיל מחדש, אבל לא רצייתי לקבל החלטות, מכל סוג שהוא, וגם לא הרגשתי שאני מסוגלת לגדל ילדים. כל מה שתכננתי במחנה היה תיאורטי גרידא והתפוגג כאשר עמדתי מול המציאות. לא רק מכיוון שהייתי צריכה להמשיך בלי יופ. עוד בווחט הבנתי בבירור רב שיזם ואני, אם נצא חיים מהגיהנום הזה, לא נוכל עוד לגור ביחד. הבנו שאם נרצה לשמור על כל מה שהיה רב-ערך עבורנו, עלינו לדאוג שיהיה יותר מרחב בינינו.

בשנים שלאחר מכן חשבתי לעתים קרובות עד כמה קשות היו השנים הראשונות האלה אחרי המלחמה עבור הילדים. תחילה הם פוזרו בכל הולנד בין משפחות בעלות רקע שונה לחלוטין. וכל זה תוך אי-ודאות אם אבא ואימא ישובו בכלל. והנה, סוף כל סוף מגיעה אימא, אבל היא כבר לא כולה אימא חמה ומחבקת. אי-אפשר להתקרב אליה. מי היא בכלל?

לאו, רות, מרטה ובארט, אין ספק שכל אחד מכם סבל מהמצב בדרך משלו, וקשה מאוד להבין כיצד החיים עצמם ריפאו את ארבעתכם בצורה כה נפלאה, עד כי אתם יכולים לתפקד בעולם כאנשים הרמוניים.

יופ עם בנותינו רות ומרטה, 1942

אבל היינו חייבים להתחיל, אף שלא היו לנו דירה, רהיטים או אפילו מקום קבוע לעצמנו. כיוון שבין כה וכה לא הרגשתי שאני מסוגלת להתמודד עם הדרישות שנתבעו ממני, התחלתי קודם כל לנסות להיות לכם אב ואם גם יחד. מובן שהתוצאה הייתה כישלון. אי-אפשר להיות אדם נוסף, עם כל הרצון שבעולם, כך שעד מהרה צריכה הייתי לוותר על הרעיון הזה. המשכתי הלאה מכוח השגרה, בתקווה שאמצע בחזרה איזה "אני" שאבד לי. דבר אחד עזר לי וגרם לכך שלא יכולתי בשום אופן לשקוע נפשית, וזו הייתה ההתנסות שלי בראבנסבריק.

אני ונאצאיי